

INNEHÅLL

RAPPORTER

- 3 Collegium Patristicum Lundense & Den patristiska dagen 2003
- 3 Incontro di Studiosi dell'Antichità Cristiana 6–8 maggio 2004
- 4 Nordiskt nätverk om antik kristendom
- 4 Religion und Rhetorik
- 4 Symposium Byzantino-Nordicum
- 5 Partakers of the Divine Nature: Deification
- 6 The 10th International Congress on St Gregory of Nyssa

PLANERAT

- 7 Patristisk dag 4 april 2005
- 7 Nordiska patristikermötet 2006
- 7 Forum for Patristik
- 7 Early Christian Studies and the Academic Disciplines

NYA PUBLIKATIONER

- 8 Tidsskriftet "Patristik"
- 8 Nya avhandlingar
- 9 Studier
- 15 Översättningar

BIBLIOGRAFI

- 16 Holger Villadsen: Nordisk Patristik 1993-1996

ARTIKLAR

- 32 Neil McLynn: What Was the *'Philocalia* of Origen'?
- 44 Samuel Rubenson: Reading Origen in the Egyptian Desert

RECENSIONER

- 51 Khaled Anatolios, *Athanasius*
- 52 *Comunicazione e ricezione del documento cristiano in epoca tardoantica*
- 52 Henny Fiskå Hägg, *Oldkirken: kristendommen i Romerriket 30–395*
- 53 Martin Jacobsson, *Aurelius Augustinus, De musica liber VI, A Critical Edition with a Translation and an Introduction*
- 54 Robin Margaret Jensen, *Understanding Early Christian Art*, samt David R. Cartlidge och J. Keith Elliott, *Art and the Christian Apocrypha*
- 56 *Perspektiver på Origenes' Contra Celsum*, redigeret af René Falkenberg og Anders-Christian Jacobsen
- 59 Andrea Sterk, *Renouncing the World Yet Leading the Church. The Monk-Bishop in Late Antiquity*

ÖVRIGT

- 61 Dikt av Czeslaw Milosz: Kejsar Konsantin

RAPPORTER

Collegium Patristicum Lundense & den patristiska dagen 2003

För sjunde året i följd inbjöd Collegium Patristicum till en patristisk dag den 29 mars. Temat detta år var *Reading Origen* och talare var professor Neil McLynn från Yokohama och kollegiets preses professor Samuel Rubenson, Lund. Fokus riktades mot den antologi av Origenestexter som kallas *Philokalia* och eftermiddagens seminarium ägnades åt textjämförelser mellan texten i *Philokalia* och i Rufinus respektive Hieronymus översättningar av *Peri Archon*. Båda föredragen publiceras i detta nummer av *Meddelanden*. I samband med den patristiska dagen hölls även Collegiets årsmöte.

Den 10 maj gästades kollegiet av Dr. Stig Ragnar Frøyshov från Oslo som i anslutning till sin avhandling talade över ämnet *Ökenfädernas böneliv*. Patristikseminariet har under året fortsatt som vanligt med bl.a. seminarier över *Apophthegmata Patrum*, Augustinus *De Doctrina Christiana*, Caesarius av Arles monastiska regler, Johannes Klimakos och Theodoros av Mopsuestia.

Sedan mitten av hösten tjänstgör Per Rönnegård, doktorand i NT, som assistent för patristiken med huvuduppgift att redigera *Meddelanden* och att förbereda nästkommande nordiska patristikermöte, som har förskjutits till augusti 2006.

Incontro di Studiosi dell'Antichità Cristiana 6–8 maggio 2004 Rom XXXII med tema "Giovanni Crisostomo: Oriente e Occidente tra IV e V secolo".

Årets konferens i Rom, XXXII Incontro di Studiosi dell'Antichità Cristiana 6–8 maggio 2004, hade som tema "Giovanni Crisostomo: Oriente e Occidente tra IV e V secolo". De många bidragen inordnades bl.a. under rubrikerna predikan, ämbetet, kvinnan, romerska imperiet, retorik och exegetik. Exempel på ämnen: Stefan Schima (Wien) behandlade "Innozenz I. Ein Zeitgenosse des Johannes Chrysostomus und sein Kirchenbild". Michaela Zelzer (Wien) talade om "Giovanni Crisostomo nella controversia tra Giuliano d'Eclano e Agostino", en språklig analys med många referenser. Stephan Ch. Kessler (Linz, München) utredde "Der Paradigmenwechsel im Verhältnis von Kirche und Staat in den Säulenhomilien des Johannes Chrysostomus". Schematiska uppställningar belyste här Chrysostomus perspektiv. Siver Dagemark, ende deltagaren från Sverige, föreläste om "John Chrysostom the monk-bishop. A comparison between Palladios' and Possidius' pictures of a bishop". En givande diskussion följde.

Vid plenarsammanträdet avslutade Rudolf Brändle (Basel) med "La recezione di Crisostomo nell'opera di S. Agostino", en mycket intressant föreläsning som också var tillgänglig i skrift. Därefter presenterades som tema för nästa års konferens "La soteria cristiana, forme e modi".

Efter att under åtskilliga år deltagit i dessa konferenser kan jag intyga att de ger tillfälle till ämnesfördjupning, många kontakter och värdefulla samtal. Augustinianum bjuder också generöst på många möjligheter till trivsamt samvaro, vilket borde kunna locka fler deltagare från Skandinavien.

SIVER DAGEMARK

Nordiskt nätverk om antik kristendom

NorFA beviljade under hösten vår ansökan om medel för ett nordiskt nätverk för kristendomen under antiken. Nätverksarbetet leds av professor Halvor Moxnes i Oslo. Avsikten är att de beviljade medlen huvudsakligen skall användas för att bekosta resor och uppehälle för nordiska doktorander vid en serie planerade nordiska forskarkurser och nordiska specialsymposier kring den tidiga kristenheten. De nordiska forskarkurserna är planerade att äga rum i Athen i oktober 2005, Syrien/Jordanien oktober 2006 och Rom hösten 2007. De två planerade symposierna under 2005 är: "Philosophy at the Roots of Christianity," Köpenhamn, augusti 2005 och "Cognitio and Culture in the Study of Early Christianity", Helsingfors, september 2005. För mer information ang. kursen i Athen, liksom symposiet i Köpenhamn hänvisas till prof. Troels Engberg Pedersen (tep@teol.ku.dk).

Religion und Rhetorik

6-9 mai 2004 fant det sted en konferanse i Erfurt med tittelen "Religion und Rhetorik: Entwicklung und Paradoxien ihrer unvermeidlichen Allianz", organisert av to slavister (Holt Meyer og Dirk Uffelman) og en teolog (Jörg Rüpke). Deltagerne var invitert på grunnlag av publikasjoner om emnet, de færreste kjente hverandre fra før, og representerte fag var teologi, religionsvitenskap, litteraturvitenskap og slavistikk. Formålet var å belyse forholdet mellom "retorikk og religion", og de fleste foredrag var bygget opp omkring konkrete tekster. Konferansens interdisciplinære profil viste seg å være både en utfordring og en skjerpene, perspektivrik ramme for diskusjonene. Foredragene vil publiseres som artikler og utgis i serien *Erfurter Theologische Schriften* (2005).

Symposium Byzantino-Nordicum

Den 7-11 mai 2004 deltok jeg på den første konferansen for bysantinske studier arrangert av det nystiftede Symposium Byzantino-Nordicum i Tartu i Estland. Foredragene fra møtet blir publisert i Tartu-universitetets skriftserie Acta Societatis Morgensternianae. Konferansen var preget av at vi møttes for første gang. Det er stor åpenhet for å gi rom for patristiske bidrag. Mitt foredrag var om Maximus ("St Maximus the Confessor, Philosopher or Theologian?"). Det er meningen vi skal møtes til neste år også, siden blir det annenhvert år. Møtestedet er ikke avtalt. Det

kan bli Kaliningrad, Helsinki eller Uppsala. Skulle noen være interessert i dette, er det bare å kontakte meg for nærmere opplysninger.

TORSTEIN T. TOLLEFSEN

Partakers of the Divine Nature: Deification/Theosis in the Christian Traditions.

Ett økende interesse for temat gudomliggjørelse kan noteras inom västlig teologi idag, inte minst bland protestantiska teologer som tidigare varit reserverade gentemot denna østkyrkliga approach. Ett tydeligt tecken på saken är publiceringen av en engelsk øversøttning av Jules Gross klassiska verk om *theosis* hos de grekiska føderna: Jules Gross, *The Divinization of the Christian According to the Greek Fathers*. Translated by Paul A. Onica, introduced by Kerry S. Robichaux / Paul A. Onica. Anaheim, California: A&C Press 2002. Det franska originalet publicerades redan 1938! Vidare var temat for the Eastern Orthodox Studies Group vid AAR:s årliga møte i november 2003 ”Theosis and Its Reception in Western Christianity”. Slutligen, och det är den direkta anledningen till denna rapport, hølles den 21-22 maj 2004 den mig veterligt första akademiska konferensen som helt ægnades gudomliggjørelsen. Konferensen hade rubriken *Partakers of the Divine Nature: Deification/Theosis in the Christian Traditions*, och ægde rum vid Drew University i Madison, New Jersey. Att just denna institution stod som arrangør beror på att det inom dess Divinity School, som annars har en metodistisk prægel, finns en tradition av studier i rysk teologi.

Konferensen hadde som sig bør flere ortodoxa teologer som huvudtalare, bland dem Andrew Louth och John McGuckin. Annars var inriktningen ganske typisk for den nuvarande renæssansen for studier av *theosis*, næmligen en tendens att se detta tema snart sagt øverallt och att dra paralleller mellom østlige og vøstlige teologer från denna utgångspunkt. Några foredrag berørde frågan om *theosis* i Bibeln. Hær talade James Starr, Uppsala, under temat: “Does 2 Peter 1:4 Speak of Deification?” Andra bidrag behandlade patristiska æmnen eller teman som neo-palamismen, Bulgakovs teologi eller Pavel Florenskij. Huvuddelen av foredragen ægnades dock den vøstlige traditionen. Hær berørdes gudomliggjørelsetemat hos så skilda teologer som Anselm av Canterbury, Luther, Calvin, John Wesley och Karl Rahner. Det är givet att det bakom denna upptæckarglædje finns en inspiration från den finska Lutherforskningen som i sin tur har sitt opphov i den officielle dialogen mellom den Ryske Ortodoxa Kyrkan og den Evangelisk-Lutherske Kyrkan i Finland.

Medvetet har jag øvan anvænt formuleringen “temat theosis” eller “gudomliggjørelsen”, og inte talat om “gudomliggjørelselæran”. I mitt eget bidrag till konferensen, “Theosis In Recent Research and the Need for Clarification”, som jag gett tidligere vid det øvannæmnda AAR-møtet, insisterade jag på ett klargørande på just denna punkt. Enligt min mening talar man alldeles for øspesificerat om en gudomliggjørelselæra t.ex. hos Luther og menar sig finna stora likheter mellom østlig og vøstlig teologi bara for att temat *theosis* øckså finns i den senere. En virkelig dialog mellom østlig og vøstlig teolog befremjas dock inte av att man enbart fokuserar på likheter i teman og formuleringar. Jag är øvertygad om att den østlige

gudomliggörelseläran vilar på förutsättningar som inte omedelbart delas av västlig teologi. Särskilt viktiga är här antropologin och distinktionen mellan Guds väsen och energier. Det utesluter inte ett fruktbart utbyte. Snarare blir det verkligen intressant om man ser att de latinska och grekiska traditionerna på många punkter utvecklat olika sätt att närma sig den kristna trons huvudsanningar. Den ena är inte en avvikelse från den andra, och båda refererar till i huvudsak samma uppsättning av teman och metaforer, dock med karakteristiska särdrag i användningen av dessa och i begreppsbyggnaden.

Konferensen vid Drew var en god början på en diskussion som säkerligen kommer att vara livlig under de närmaste åren. En volym med föredragen är under utgivning och förväntas publiceras 2005.

GÖSTA HALLONSTEN

The 10th International Congress on St Gregory of Nyssa

Den 15-20 september deltok jeg på "The 10th International Congress on St Gregory of Nyssa" i Olomouc i Tsjekkia. Temaet var *Contra Eunomium* bok 2, som forelå til konferansen i en ny oversettelse av Stuart Hall. En bearbejdet versjon vil bli publisert sammen med konferansebidrag av Brill i løpet av et par år. Mange av foredragene var om Gregors "språkfilosofi". Jeg snakket om "Essence and Activity in St Gregory's Anti-Eunomian Polemics". Neste konferanse blir i Tyskland om cirka fire år. Temaet blir sannsynligvis Gregors små trinitariske skrifter (Stuart Hall har bebudet en oversettelse av disse også). Fra Skandinavia deltok bare to personer i Olomouc, Ari Ojell fra Finland og undertegnede. Hvis noen skulle være interessert, kan jeg bidra med opplysninger.

TORSTEIN T. TOLLEFSEN

PLANERAT

Pauline Allen i Lund

Den 6-8 mars gästas Collegium Patristicum Lundense och den teologiska fakulteten i Lund av professor Pauline Allen som leder The Centre for Early Christian Studies vid Catholic University of Australia, och som dessutom är president för Association Internationale des Études Patristiques. Hon kommer under måndageftermiddagen att medverka i patristikseminariet med analys av en homilia av Leontius av Konstantinopel och på kvällen hålla ett föredrag om biskopar som brevskrivare i den tidiga kyrkan. Efter föredraget inbjuds alla närvarande till gemytlig eftersits. På tisdagen medverkar prof. Allen vid forskarseminariet i kyrkohistoria där såväl Kristina Alvetegs avhandlingsarbete om Romanos Melodos som Henrik Rydell Johnséns dito om Johannes Klimakos behandlas. På tisdagskvällen håller hon på fakultetens inbjudan en föreläsning över ämnet "The Preacher and His Audience in Early Byzantium". Fakulteten bjuder därefter på eftersits.

Den patristiska dagen, Lund 4 april 2005

Temat för denna åttonde patristiska dag är *Evangelierna – berättelse och budskap i den tidiga kyrkan* och som föredragshållare medverkar professor Samuel Byrskog, Göteborg, professor Tomas Hägg, Bergen och professor Thure Stenström, Uppsala. I anslutning till föreläsningar och seminarier 9-17 avslutas dagen med en patristisk festafton. Program skickas till alla som anmäler intresse till [Per.Ronnegard@teol.lu.se]. Som ämne för e-postmeddelandet anges "pd05".

Sjunde nordiska patristikermötet: Eros och Agape

Av olika skäl har vi tvingats skjuta på nästkommande nordiska patristikermöte som utannonserats till 2005. Mötet kommer i stället att hållas i Lund i mitten av augusti 2006. Mötet avser att särskilt behandla etiska och systematisk teologiska aspekter och ansluter till samtidens omprövning av Anders Nygrens klassiska verk, intresset för kärlek och mystik, samt till det ökade intresset för den tidiga kyrkans sociala liv och frågor kring välgörenhet. Mötet kommer att förutom huvudföredragen ge utrymme för doktorander och andra intresserade att kort presentera egna bidrag samt ge riklig tid för socialt umgänge, bl.a. under en exkursion i det sköna skånska sensommarlandskapet. En första inbjudan kommer att sändas ut i september, och utförligt program med anmälningstalong kommer i nästa nummer av *Meddelanden*.

Forum For Patristik

Programmen vil blive offentliggjort på Forum for Patristiks hjemmeside, hvor der også findes en række andre oplysninger. Se www.patristik.dk

NYA PUBLIKATIONER

TIDSSKRIFTET »PATRISTIK«

I tilknytning til Forum for Patristik er i år påbegyndt udgivelse af et internettidsskrift. Tidsskrift er måske ikke det rette ord, da artiklerne udgives enkeltvis og uden bestemte udgivelsesterminer. Artiklerne findes på internet-adressen: www.patristik.dk/Patristik. Indtil videre er der udgivet to artikler: (1) Anders-Christian Jacobsen, »Barnet, Haven og Væksten. En konstruktiv reformulering af Irenæus' eskatologi med henblik på dens eksistentielle og præsentiske elementer«, og (2) Jesper Hyldahl, »Sproget som symbol hos Klemens af Alexandria«. Det er planen, at der hvert år udover de selvstændige artikler skal udgives et »nummer« med anmeldelser af litteratur om patristik og andre oldkirkelige emner. Artikler, der ønskes optaget i tidsskriftet, sendes som elektronisk fil (helst Word) til én af de to redaktører: provst Holger Villadsen, Kappelvej 1, 4900 Nakskov, e-mail: [hvi@km.dk], eller adjunkt ph.d. Anders-Christian Jacobsen, Afdeling for Systematisk Teologi, Aarhus Universitet, e-mail: [aljacob@teologi.au.dk]. Sidstnævnte er redaktør af anmeldelsesnummeret. Da der ikke er nogen, der har udgifter på tidsskriftet eller skal tjene på det, er der også plads til smalle og specielle artikler, hvis de i emne og kvalitet ligger inden for tidsskriftets redaktionelle linje. Udgivelsesformen gør det muligt at give plads til artikler af et længere omfang end i sædvanlige tidsskrifter, fx op til 50 sider; og oversættelser af kortere oldkirkelige skrifter vil også kunne finde plads inden for tidsskriftets rammer.

NY AVHANDLING

Isacson, Mikael: *To Each Their Own Letter. Structure, Themes and Rhetorical Strategies in the Letters of Ignatius of Antioch*, (= *Connectanea Biblica, New Testament Series 42*; Stockholm 2004).

Mikael Isacson disputerade i Uppsala den 16 april inom ramen för Nya testamentets exegetik på avhandlingen ”To Each Their Own Letter. Structure, Themes, and Rhetorical Strategies in the Letters of Ignatius of Antioch”. Dr. Reidar Hvalvik, Menighetetsfakultetet i Oslo, var opponent. Här följer avhandlingens abstract:

The collection of letters by Ignatius of Antioch has until now mainly been treated as a coherent whole. This has been the case irrespective of analyses of the authenticity or theology of these letters, or of discussions about the identity of Ignatius' opponents. The present work underlines that each individual letter should be read as a specific act of communication between a sender and his recipients, and emphasizes that Ignatius wrote different letters to different addressees. The five Ignatian letters to the churches at Ephesus, Magnesia, Tralles, Philadelphia, and

Smyrna are studied in order to highlight the individual character of each letter. Tools from text linguistic analysis (discourse analysis) and rhetorical criticism are employed in order to allow the structure, the (main) themes, and the rhetorical strategy of each respective letter to emerge. The five letters can be divided into two groups: letters to churches that Ignatius has visited (Philadelphians, Smyrnaeans), and letters to churches that have sent delegates to him during his stay at Smyrna (Ephesians, Magnesians, Trallians). The difference between these two groups affects the structure and the (main) themes as well as the rhetorical strategies. Ignatius shows greater acquaintance with the situation prevailing in Philadelphia and Smyrna than with the other churches. The result has implications for several fields of Ignatian research: the systematic surveys of Ignatius' theology and the question whether the letters reflect the situation in Antioch or that in the receiving churches, as well as the "eternal" question about the authenticity of these letters.

STUDIER

Alexanderson, Bengt, "Après la Conférence de Carthage (411): Augustin et les réactions des Donatistes" i *Studia Ephemeridis Augustinianum* 90, (Roma 2004), ss. 195-203.

"Le texte des Confessions de saint Augustin. Manuscrits et stemma" (*Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis, Humaniora* 42; Göteborg 2003).

[**Recension av**] Sancti Augustini opera. Enarrationes in Psalmos 101-150. P. 4: Enarrationes in Psalmos 134-140, red F. Gori, F. Recanatini, i *Augustinianum* 44:1 (2004) 145-153.

[**Recension av**] Sancti Augustini opera. Enarrationes in Psalmos 1-50. P. 1A: Enarrationes in Psalmos 1-32 (Expos.), red. C. Weidmann, i *Augustinianum* 44:2 (2004). Under tryckning.

Bakke, Odd Magne, "The Episcopal Ministry and the Unity of the Church from the Apostolic Fathers to Cyprian." [Paper levert under Nordisk nytestamentler konferanse i Stavanger 2003. **Under publisering** i koneferansebindet av utvalgte papers, Mohr Siebeck, Tübingen].

"The Ideal of Upbringing of Children in Early Christianity", Paper levert under the Fourteenth International Conference in Oxford, 2003. [**Under publisering** i *Studia Patristica*].

When Children Became People: The Birth of Childhood in Early Christianity, [**Under publisering**, Fortress Press, Minneapolis].

Balling, Jakob, *Historisk Kristendom: artikler og afhandlinger i udvalg*, (Frederiksberg: Anis 2003) 432 s.

"Martyrium som apokalyptik" i *Historisk kristendom*, (Frederiksberg: Anis 2003) ss. 61-67. [Dansk vers. af eng. orig. 1994: Martyrdom as Apocalypse].

"Oldkirken" i *Fønix* 27 (2003) 66-77.

- ”Bibliografi over Jakob Ballings forfatterskab 1992-2003”, i Jakob Balling, *Historisk kristendom*, (Frederiksberg: Anis 2003) ss. 423-426.
- Bro Larsen, Kasper ”Visdommen, hvor finder man den? Kristendommen som højeste visdom i Contra Celsum”, i *Perspektiver på Origenes’ Contra Celsum*, red. R. Falkenberg & A.-C. Jacobsen, (København: Anis 2004) ss. 103-115.
- Børresen, Kari Elisabeth, ”Christianesimo e diritti umani delle donne: impendimentum sexus”, i *Le donne cristiane e il sacerdozio. Dalle origini all’età contemporanea*, red. D. Corsi, (Rom: 2004), 261-271.
- ”La féminologie d’Augustin et les droits humains des femmes”, i *Melanges offerts à T. J. van Bavel*, red. B. Bruning & J. Lam Cong Ouy, (= Augustiniana 54; Louvain: 2004), 325-341.
- (red.), *Gender Models in Formative Christianity and Islam*, (= Studi Tardi Antichi 2; Rom: 2004)
- ”Religious Gender Models and Women’s Human Rights”, i *Essays in Honour of Margaret R. Miles*, red. D. J. Haynes, J. D. Smith III & R. Valantasis, (Denver: 2004, internet)
- Dagemark, Siver, ”Augustine’s sermons. Circulation and authenticity evidenced by examples of preaching and response”, i *Comunicazione e ricezione del documento cristiano in epoca tardoantica* (= Studia Ephemeridis Augustinianum 90; Rom: 2004), ss. 693-761.
- [**Recension** av Nils Grønkjærs bok] Kristendom mellem gnosis og ortodoksi: en systematisk undersøgelse af Augustins indoptagelse af platonism, i *KA* (2003) 203-205.
- Damgaard, Finn, ”Det gode liv – Augustin og Dantes læsning af Virgils Æneide” i *Fønix* 28 (2004) 11-24.
- ”Hinsides typologisk og allegorisk fortolkning: en rekonstruktion af antikkens fortolkningsparadigme” i *DTT* 66 (2003) 107-119.
- Fabricius Hansen, Maria, *The eloquence of appropriation: Prolegomena to an understanding of Spolia in Early Christian Rome*, (= Analecta Romanan Instituti Danici, Supplementum 33; Rom: l’Erma di Bretschneider 2003), 339 s.
- ”De døde byer” i: *Sfinx* 27 (2004) 118-123. [Om tidligkristne kirker i det nordvestlige Syrien].
- Perspektiver på Origenes’ Contra Celsum*, red. René Falkenberg & Anders-Christian Jacobsen, (= Antikken og Kristendommen 1; København: Anis 2004), 165 s.
- Falkenberg, René, ”Reconstructing the Salvation History in the Sophia of Jesus Christ (NHC III,4 and BG,3)” i *Varia Gnostica: Collected Studies in Different Gnostic Texts*, red. S. Giversen, M.Aa. Skovmand & J. Hyldahl, (København: Reitzel 2004).
- ”’Se, jeg har lært jer den fuldkomnes navn’: Matthæus-evangeliets missionsbefaling og dåbsformel i Nag Hammadi-biblioteket” i *DTT* 67 (2004) 96-108.

- Frøyskov, Stig Simeon, "L'Horologe 'georgien' du Sinaiticus ibericus 34: edition, traduction et commentaire", disp. ved Sorbonne, Paris 2003 (ikke publ endnu).
- Gilhus, Ingvild Sælid, "Dyr i antikken: spiselige essenser og kulturelle konstruksjoner" i *NTT* 104 (2003) 15-20.
- Varia Gnostica. Collected Studies in Different Gnostic Texts*, ed. S. Giversen, M.Aa. Skovmand & J. Hyldahl, (= Historisk-filosofiske Meddelelser fra Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab; København: Reitzel 2004).
- Grønkjær, Niels, "Augustin mellem gnosis og ortodoksi", [Indledningsforelæsning ved disp.forsvar 25. okt. 2002, Aarhus Universitet] i *Fønix* 27 (2003) 153-159.
- Hyldahl, Jesper, *Det religiøse sprogs dynamik. Forholdet mellem Guds transcendens og menneskets sprog i 2. til 3. århundres gnostiske og kristne tænkning*, Ph.d.-afhandling ved Aarhus Universitet, dec. 2003, 233 s.
- "Origenes og Bibelen. Den fortalte historie og den skjulte betydning. Allegori som apologetisk strategi i Origenes' *Contra Celsum*" i *Perspektiver på Origenes' Contra Celsum*, red. R. Falkenberg & A.-C. Jacobsen, (København: Anis 2004) ss.117-128.
- "Sproget som symbol hos Klemens af Alexandria" (= *Patristik* 2) 2004, 18 s. Internetartikel på adressen: www.patristik.dk/Patristik2
- Hägg, Tomas, "Att plåga sin kropp för att frälsa sin själ? Motstridiga tendenser i senantikens asketiska praxis" i *Kampen om kroppen: Kulturanalytiske blikk på kropp, helse, kjønn og seksualitet*, red. J. Børtnes, S.-E. Kraft, L. Mikaelsson (Kulturstudier, 37; Kristiansand 2004) ss. 31-48.
- Hägg, Henny Fiskå, *Oldkirken: Kristendommen i Romerriket 30-395*, (Oslo: Fagbokforlaget 2004).
- Hägg, Bengt, *Sanningens regel, Regula veritatis: trosregeln och den kristna traditionens struktur*, (Skellefteå: Artos/Norma 2003). [Trosregeln hos de tidiga kyrkofäderna, ss. 9 - 35; Frågan om trosregelns ursprung, ss. 54 - 66.]
- Jacobsen, Anders-Christian, [Oversigt over patr. forskning i Skandinavien] i *Adamantius: Rivista del gruppo Italiano su »Origene e la tradizione alessandrina«*, vol. 9, (Pazzini Editore 2003).
- "Apologetik – et forsøg på en definition" i *Perspektiver på Origenes' Contra Celsum*, red. R. Falkenberg & A.-C. Jacobsen, (Kbh: Anis 2004) ss. 13-26.
- "At strække sig efter Gud: om Gregor af Nyssa" *Økumenisk tid* 3 (2004), 18-21.
- "Barnet, Haven og Væksten. En konstruktiv reformulering af Irenæus' eskatologi med henblik på dens eksistentielle og præsentiske elementer", internetartikel 2004, på adressen: www.patristik.dk/Patristik1
- "Et oldkirkeligt perspektiv på forsoningstanken" i *Kritisk forum for praktisk teologi* 24, nr. 95 (2004) 2-17.
- "Kelsos og Origenes", i: *Perspektiver på Origenes' Contra Celsum*, red. af R. Falkenberg & A.C. Jacobsen, (København: Anis 2004) ss. 27-48.

”Logos – Physician and Teacher. Christology and Soteriology in Contra Celsum” i *Adamantius – Rivista del gruppo Italiano su »Origene e la tradizione alessandrina«*, vol. 9 (Pazzini Editore 2003) 78-94.

[**Anmeldelse af** Niels Grønkjærs disputats Kristendom mellem gnosis og ortodoksi] ”Den ortodokse Grønkjær” i *PfB* 93 (2003) 546-558.

Johansen, Johannes, ”Romanos Melodos: dramaturgen på Konstantinopels prekestol” i *Ortodokse røster i Nord: en antologi ved Johannes Johansen*, (Kbh.: Hl. Silouan 2003).

Jørgensen, Aase Refsgaard, ”Augustins Bekendelser og den eksistentielle psykoterapi: en dialog om vilje, ansvar og mening”, i *Fønix* 27 (2003) 48-61.

Kvarme, Ole Chr. M., *Barnet og byen. en bok om Betlehem*, (Oslo: Verbum 2003),

Langkjer, Erik, *The Origin of Our Belief in God. From Inner Anatolia 7000 B. C. to Mt. Sinai and Zion. Included a Chapter on the Harappa Culture*, (Kbh.: Underskoven 2004), 417 s.

Lunde, Ingunn, ”Rhetorical Enargeia and Linguistic Pragmatics: On Speech-Reporting Strategies in East Slavic Medieval Hagiography and Homiletics” i *Journal of Historical Pragmatics* 5:1 (2004) 49-80.

”Speech-Reporting Strategies in East Slavic Festal Sermons” i *Speculum Sermonis: Interdisciplinary Reflections on the Medieval Sermon*, (= special issue of *Disputatio*), red. G. Donavin, C. Nederman, and R. Utz, Turnhout: Brepols: forthcoming) ss. 273-91.

Moxnes, Halvor, ”Det kristne menneske: konstruksjon av ny identitet i antikken” i *NTT* 104 (2003) 3-7.

Müller, Mogens, ”Oversættelser af ikke-bibelske oldjødiske og oldkristne tekster” i *DTT* 66 (2003) 53-65.

von Oldenburg, Vibeke Fosgerau, ”Aske, frelse og Paradis hos Afrem Syreren” i *PfB* 93 (2003) 754-764.

Pedersen, Nils Arne, *Demonstrative Proof in Defence of God: Study of Titus of Bostra's Contra Manichaeos. The work's sources, aims and relation to its contemporary theology*, (=Nag Hammadi and Manichaean Studies vol. 56; Leiden: Brill 2004).

”Kristendom og skole i oldtidens Antiokia” i *DTT* 67 (2004) 1-14.

”Smagte vi alle på æblet? Østskirkens lære om syndefaldet” i *PfB* 94 (2004) 333-338.

Petersen, Anders Klostergaard, ”Between Old and New. The Problem of Acculturation Illustrated by the Early Christian Usage of the Phoenix Motif” i *Jerusalem, Alexandria, Rome. Studies in Ancient Cultural Interaction in Honour of A. Hilhorst*, red. F. Garzía Martínez and G. P. Luttikhuisen, (=Supplements to the Journal for the Study of Judaism 82; Leiden: 2003) ss. 147-64.

”Contra Celsum som apologi” i *Perspektiver på Origenes' Contra Celsum*, red. R. Falkenberg & A.-C. Jacobsen, (København: Anis 2004) ss. 49-68.

- ”The Notation of Demon. Open Questions to a Diffuse Concept” i *Die Dämonen. Demons. Die Dämonologie der israelitisch-jüdischen und frühchristlichen Literatur im Kontext ihrer Umwelt*, red. A. Lange m.fl., (Tübingen: 2003) ss. 23-41.
- Petersen, Morten, *Oplysningens Gale Hund – Niels Ditlev Riegels: Oprører, kirkebader & kongeskænder 1755-1802. En biografi*, (København: Aschehoug 2003), 272 s.
- Pilgaard, Aage, ”Kristendommen mellem jødisk og græsk tradition ifølge Origenes’ *Contra Celsum*” i *Perspektiver på Origenes’ Contra Celsum*, red. R. Falkenberg & A.-C. Jacobsen, (København: Anis 2004) ss. 89-102.
- Rydbeck, Lars, ”Antik pessimism”, *Res Publica* 64 (2004) 116-132.
- [**Recension av** Samuel Byrskogs bok] *Story As History – History as Story: The Gospel Tradition in the Context of Ancient Oral History*, i *Zeitschrift für antikes Christentum* 8:2 (2004) 231-234.
- Rubenson, Samuel, ”Ökenfädernas väg från söndring till helhet”, i *Finsk Tidskrift* (2004) 81-95.
- ”Wisdom, Paraenesis and the Roots of Monasticism” i *Early Christian Paraenesis in Context*, red. J. Starr and T. Engberg Pedersen, (=Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche, 125; Berlin: de Gruyter 2004) ss. 521-534.
- Skarsaune, Oskar, ”From the Jewish Messiah to the Creeds of the Church” i *Lausanne Consultation on Jewish Evangelism: Seventh International Conference Helsinki 2003*, ed. Kai Kjær-Hansen, (Århus: LCJE 2003) ss. 71–80.
- In the Shadow of the Temple: Jewish Influences on Early Christianity*, (Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press, second printing 2004).
- ”Innledning” i Jostein Garcia de Presno (overs.), *Justin Martyr: Første Apologi*, (Oslo: Solum Forlag 2004).
- ”Jesus and the Jewish People according to Luke, Matthew and Justin”, *Lausanne Consultation on Jewish Evangelism: Seventh International Conference Helsinki 2003*, ed. Kai Kjær-Hansen, (Århus: LCJE 2003) ss. 107–115
- ”Kirken og jødernes hellige skrifter”, *Religion og livssyn: Tidsskrift for Religionslærerforeningen i Norge* 15:1 (2003) 15–25.
- ”Skriftene som ikke ble hellige: litt om såkalte ’apokryfiske’ og ’pseudepigrafiske’ skrifter til Det gamle og Nye testamente”, *Religion og livssyn: Tidsskrift for Religionslærerforeningen i Norge* 15:1 (2003) 26–35.
- Thyssen, Henrik Pontoppidan, ”Origenes og den græske filosofi” i *Perspektiver på Origenes’ Contra Celsum*, red. R. Falkenberg & A.-C. Jacobsen, (København: Anis 2004) ss.69-88.
- Tollefsen, Torstein T., ”The Doctrine of Creation according to Dionysius the Areopagite”, [**under publisering** i en bok redigert av Gunnar af Hällström. Utkommer 2005.]

”The Holy Spirit and the Transformation of the Cosmos”, [foredrag på patristikermøte arrangert av Pro Oriente i Wien 2003. **Under publisering** sammen med andre bidrag, i en bok om Den Hellige Ånd i Kirken. Utkommer høsten 2004 eller våren 2005.]

”Kristen etikk fra en patristisk synsvinkel”, i *Gud og etikken* [**under publisering**: Trondheim: Tapir forlag, 2004.]

”Theosis according to Gregory”, [**under publisering** i en bok om Gregor Nazianz, red. Jostein Børtnes og Tomas Hägg. Utkommer våren 2005.]

”St Gregory of Nyssa’s Concept of Hypostasis”, [**under publisering**. Foredraget holdt på en konferanse i Athen 2000. Materialet fra denne konferansen skal trykkes i 2004 eller 2005.]

Ulstein, Jan Ove, ”Vennskap. Ei reise med Augustin anno 2000” i *TTK* 74 (2003) 103-123.

Vidén, Gunhild, ”Systemskifte, ny identitet och redefinition för kristna konvertiter i antiken?” i *NTT* 104 (2003) 8-14.

Vind, Anna, ”The Use of Augustine by Latomus and Luther” i *Luther between Present and Past – Studies in Luther and Lutheranism*, red. U. Nissen m.fl., (= *Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft* 56; Helsinki: 2004).

Widmann, Peter, ”Augustin mellem gnosis og ortodoksi? Spørsmål til Niels Grønkjærs disputats” i *DTT* 67 (2004) 54-67.

Wifstrand, Albert, *Epochs and Styles. Selected Writings on the New Testament, Greek Language and Greek Culture in the Post-Classical Era*. Edited by Lars Rydbeck and Stanley E. Porter. Translated from the Swedish Originals by Denis Searby. With a Foreword and Introduction by Lars Rydbeck. (Tübingen: Mohr-Siebeck 2005), 241 s.

Willert, Niels, ”Etikken som apologetisk argument i Origenes’ *Contra Celsum*” i *Perspektiver på Origenes’ Contra Celsum*, red. R. Falkenberg & A.-C. Jacobsen, (København: Anis 2004) ss. 129-149.

Aasgaard, Reidar, ”Among Gentiles, Jews and Christians. Formation of Christian Identity in Melito of Sardes” i *Religious Rivalries and the Struggle for Success in Sardis and Smyrna*, red. R. Aschough, (Waterloo: Wilfred Laurier University Press 2005) ss. 268-93.

”Augustin – menneske eller kirkefader?” *St. Olav*, (høst 2004) xx-xx, 17 s.

”Brothers and Sisters in the Faith: Christian Siblingship as an Ecclesiological Mirror in the First Two Centuries” i *The Formation of the Church: Papers from the Seventh Nordic New Testament Conference in Stavanger June 2003* [foreløpig tittel], red. J. Ådna, (WUNT; Tübingen: Mohr Siebeck 2004), 31s.

”Om jeg er liten eller stor? Barnet i den tidlige kristendom”, i *Barnet og Gud*, red. J.E. Berstad Weyde, (Prismet 55; Oslo: IKO-Forlaget 2004) ss. 38-56.

”Å skrive seg inn i evigheten: liv og død i antikke og tidligkristne gravinnskrifter”, *Historie* (2003) 50-61.

ÖVERSÄTTNINGAR

Augustinus, *Den sande religion, Nyttan af at tro, Troen og trosbekendelsen, Troen på ting man ikke ser*, oversat af Torben. Damsholt, (=Augustins småskrifter om troen 1; Frederiksberg: Anis 2004), 160 s.

Dødehausskrifterne og de antikke kilder om essæerne, 2. udvidede og reviderede udgave, red. Bodil Ejrnæs m.fl., (Frederiksberg: Anis 2003), 615 s.

Johannes Cassianus, *Del III Hjærtats ro: om själens långa men hoppfulla väg till vila*, urval, kommentarer och avslutning av Gertrude och Thomas Sartory, översättning och inledning av Ingmar Svanteson och Georg Wallerstein, (Skellefteå: Artos 2004).

Grundlaget for erkendelse. Teksterne Eugnostos' brev og Sophia Jesu Christi fra Nag Hammadi-biblioteket og Berlinernostikeren, i oversættelse med indledning og kommentar ved René Falkenberg og Jesper Hyldahl, (= Bibel og Historie 25; Århus: Aarhus Universitetsforlag 2003), 203 s.

Ørkenfædrene, oversat af Karin Grünwald, (Frederiksberg: Anis 2004), 225 s.

NORDISK PATRISTIK 1993-1996

En bibliografisk oversigt af Holger Villadsen

Efterfølgende bibliografiske oversigt fortsætter to tidligere oversigter, der er bragt her i Meddelanden. I nr. 5 (1990) bragtes en oversigt over udgivelser i de otte år fra 1981 til 1988 og i nr. 10 (1995) en oversigt over de efterfølgende fire år fra 1989 til 1992. De pågældende oversigter kan nu også findes på internettet på adressen www.patristik.dk, hvor der desuden er forskellige andre bibliografiske oversigter.

Oversigten forsøger at registrere bøger og artikler af nordiske forfattere (eller på nordisk sprog) om patristiske emner. Det meste er med, men der er titler, der er undgået min opmærksomhed. Der er anvendt den samme systematiske disposition som tidligere. I afsnit A bringes litteratur om de patristiske forfattere, først generel litteratur og derefter de enkelte forfattere i alfabetisk rækkefølge. I afsnit B er anført litteratur om specielle emner, der ikke er knyttet til en bestemt forfatter. Det sidste afsnit C omfatter generelle kirkehistoriske fremstillinger af relevans for den patristiske periode. Jeg har været tilbageholdende med at bruge forkortelser, men har dog brugt forkortelser for de mest relevante nordiske tidsskrifter:

CM	Classica et mediaevalia, København
DTT	Dansk Teologisk Tidsskrift, København
KÅ	Kyrkohistorisk årsskrift, Uppsala
MCPL	Meddelanden från Collegium Patristicum Lundense, Lund
NTT	Norsk teologisk tidsskrift, Oslo
PF	Præsteforeningens Blad, København
RT	Religionsvidenskabeligt Tidsskrift, Århus
SEÅ	Svensk exegetisk årsbok, Uppsala
STK	Svensk teologisk kvartalskrift, Lund
SO	Symbolae Osloenses, Oslo
ST	Studia theologica, Oslo
TTK	Tidsskrift for Teologi og Kirke, Oslo

A. PATRISTISKE FORFATTERE

1. GENEREL LITTERATUR

Forskningshistorie

- 1994 JENSEN, Søren: »Frimenighed og apostelskole« – Frederik Helveg som oldkirke-historiker, i: Kirken af levende Stene, ed. Carsten Bach-Nielsen, København 1994, 79-107.
- 1995 BØRRESEN, Kari Elisabeth: Matristikk og ortodoksi, i: Patristica Nordica 4 (= Religio 44), Lund 1995, 75-91.

Virkningshistorie

- 1993 *Auctoritas Patrum. Zur Rezeption der Kirchenväter im 15. und 16. Jahrhundert. Contributions to the Reception of the Church Fathers in the 15th and 16th Century.* Eds. Leif Grane, Alfred Schindler, Markus Wriedt. (= Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte, Mainz, Beiheft 37), Mainz: Verlag von Zapern 1993, X+295 s.
- 1993 GRANE, Leif: Some Remarks on the Church Fathers in the First Years of the Reformation (1516-1520), i: *Auctoritas Patrum* [se ovenfor], Mainz 1993, 21-32.
- 1994 BACH -NIELSEN, Carsten, Jakob Balling m.fl.: *Kirken af levende Stene. Den grundtvigske tradition i dansk kirkehistorieskrivning.* København: Anis 1994, 240 s.
- 1994 BALLING, Jakob: *Bispestav, skolemesterpen - og menighed. Den ældre Grundtvig som kirkehistoriker*, i: *Kirken af levende Stene*, ed. Carsten Bach-Nielsen m.fl., København: Anis 1994, 45-59.
- 1996 RUBENSON, Samuel: *Translating the Tradition. Aspects on the Arabization of the Patristic Heritage in Medieval Egypt*, i: *Medieval Encounters. Jewish, Christian and Muslim Culture in Confluence and Dialogue*, 2.1 (1996), Leiden 1996, 4-14.

Bibliografi

- 1993 BACH-NIELSEN, Carsten: *Bibliografi over Jakob Ballings forfatterskab*, i: *Ordet, kirken og kulturen. Afhandlinger om kristendomshistorie tilegnet Jakob Balling*, red. Carsten Bach-Nielsen m.fl., Århus: Aarhus Universitetsforlag 1993, 435-441.
- 1993 DAHLA, Björn: *Bibliography of Nordic Research in Comparative Religion 1991-1992*, i: *Temenos* 29 (1993), 207-245.
- 1993 HEEN, Erik: *Anton Fridrichsen (1888-1953). A Bibliography.* (= Bibliography Series 5, Faculty of Theology), Oslo, University of Oslo 1993, 153 s.
- 1994 ANDERSEN, Flemming Gorm: *Danmark og Antikken 1981-1990. En bibliografi over 12 års dansksproget litteratur om den klassiske oldtid.* Kbnv: Det kongel. Bibliotek 1994, 306 s.
- 1994 VILLADSEN, Holger: [Mearbejder på] *Bibliographia Patristica. Internationale patristische Bibliographie.* In *Verbindung mit vielen Fachgenossen herausgegeben von Knut Schäferdiek, XXX – XXXII: Die Erscheinungen der Jahre 1985–1987.* Berlin – New York: Walter de Gruyter 1994, LVI+803 s.
- 1995 BIRKEFLET, Svein Helge: *Bibliography of Jacob Jervell's Scholarly Publications*, i: *ST* 49 (1995), 213-226.
- 1995 [Bibliografi over K.E. Skydsgaard], i: *Vinduer til Guds rige. Seksten forelæsninger om kirken*, red. af Hans Raun Iversen, Frederiksberg 1995.
- 1995 VILLADSEN, Holger: *Nordisk Patristik 1989-1992. En bibliografisk oversigt*, i: *MCPL* 10 (Lund 1995), 12-32.
- 1996 Niels Hyldahl-bibliografi ved Mogens Müller, i: *Tro og historie. Festskrift til Niels Hyldahl. I anledning af 65 års fødselsdagen den 30. december 1995* (= *Forum for bibelsk eksegeese* 7), København 1996.
- 1996 *The printed works of Lennart Rydén*, i: *Leimon. Studies presented to Lennart Rydén on his sixty-fifth birthday*, ed. Jan Olof Rosenqvist, (= *Studia Byzantina Upsaliensia* 6), Uppsala-Stockholm 1996, s. IX-XVI.

Samleværker (blandet litteratur)

- 1993 *Apocryphon Severini presented to Søren Giversen.* Ed. Per Bilde, Helge Kjær Nielsen and Jørgen Podemann Sørensen. Aarhus: Aarhus University Press 1993, 258 s.
- 1993 *Armenian Texts, Tasks and Tools.* Red. af H. Lehmann og J.J.S. Weitenberg. (= *Acta Jutlandica* 69.1, Humanities Series 68), Århus: Aarhus Universitetsforlag 1993, 128 s.
- 1993 *Ordet, kirken og kulturen. Afhandlinger om kristendomshistorie tilegnet Jakob Balling.* Redigeret af Carsten Bach-Nielsen, Susanne Gregersen, Per Ingesman og Ninna Jørgensen. Århus: Aarhus Universitetsforlag 1993. XVI+441 s.
- 1994 *Ad Acta. Studier til Apostlenes gerninger og urkristendommens historie.* Festskr. til Edvin Larsson på 70-årsdagen. Red. af R. Hvalvik og H. Kvalbein. Oslo: Verbum 1994, 400 s.

- 1994 In the Last Days. On Jewish and Christian Apocalyptic and its Period. Ed. Knud Jeppesen, Kirsten Nielsen og Bent Rosendal [Festskrift til Benedikt Otzen]. Århus: Aarhus University Presse 1994, 261 s.
- 1994 BRAU, Christian: Söka förstå. Borås: Norma Bokförlag 1994, 157 s.
- 1994 DALSGAARD LARSEN, Bent: Brydninger. Foredrag og artikler. Århus: Klassikerforeningen 1994, 274 s.
- 1995 Människan och naturen. Rapport från Platonsällskapets tolfte symposium (Lund 4-7 juni 1993). Redigerad av Jerker Blomqvist. Lund: Studentlitteratur 1995, 205 s.
- 1995 Patristica Nordica 4. Föreläsningar hållna vid det fjärde Nordiska patristikermötet i Lund 17-20 augusti 1993. Red. Samuel Rubenson. (= Religio 44), Lund: Teologiska Institutionen i Lund 1995, 152 s.
- 1995 Texts and Contexts. Biblical Texts in Their Textual and Situational Contexts. Essays in honour of Lars Hartmann. Edited by Tord Fornberg and David Hellholm. Oslo: Scandinavian University Press 1995, XXIX+1070 s.
- 1996 LEIMON. Studies Presented to Lennart Rydén on His Sixty-Fifth Birthday. Ed. J.O. Rosenqvist. (= Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Byzantina Upsaliensia 6), Uppsala 1996, XVI+256 s.

Filologi

- 1995 BLOMQVIST, Jerker: Diglossifenomen i den hellenistiska grekiskan, i: Sproget i Hellenismen, ed. T. Engberg-Pedersen m.fl., (= Hellenismestudier 10), Århus 1995, 25-38.
- 1995 GIVERSEN, Søren: Koptisk og græsk, i: Sproget i Hellenismen, ed. T. Engberg-Pedersen m.fl., (= Hellenismestudier 10), Århus 1995, 80-87.

Palæografi

- 1994 SCHARTAU, Bjarne: Codices Graeci Haunienses. Ein descriptiver Katalog des griechischen Handschriftenbestandes der Königlichen Bibliothek Kopenhagen. (= Danish Humanist Texts and Studies 9), København: Det kongelige Bibliotek 1994.
- 1995 TJÄDER, Jan-Olof: De ravnatiske papyrusurkunderna. Byten för samlare och gåvor för furstar, i: Kungl. Humanist. vetenskaps-samf. i Uppsala, Årsbok, Uppsala 1995, 81-99.

Tekstsamlinger

- 1994 ANDRÉN, Olof: Evangeliets gryning. Kyrkofädernas skrifttolkning. Utläggningar av de gammaltestamentliga läsningarna i 1983 års evangeliebok. Svensk översättning av Olof Andrén. Uppsala: Pro Veritate 1994, 304 s.

2. DE ENKELTE FORFATTERE (ALFABETISK)

Antonios

- 1995 RUBENSON, Samuel: The Letters of St. Antony. Monasticism and the Making of a Saint. Minneapolis: Augsburg Fortress 1995, 260 s. [1. udgave Lund 1990].

Apostolske Fædre

- 1993 LINDESKOG, Gösta: Schöpfer und Schöpfung in den Schriften der Apostolischen Väter, i: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, hrsg. v. H. Temporini und W. Haase, Teil II, Band 27.1, Berlin 1993, 588-648.

Augustin

- 1993 DALSGAARD LARSEN, Bent: Augustins omvendelse, i: Bent Dalsgaard Larsen, Brydninger, Århus 1993, 201-246.
- 1993 DALSGAARD LARSEN, Bent: Augustins vurdering af Rom og romerne, i: Bent Dalsgaard Larsen, Brydninger, Århus 1993, 247-260. [Tidligere trykt i: RT 18 (1991), 3-13].
- 1993 HAYSTRUP, Helge: Augustin-studier V. Omkring hovedværket »Om Treenigheden«. København: C.A. Reitzel 1993, 209 s.

- 1993 HAYSTRUP, Helge: Augustins vej til levende kristentro. En ung mand og hans mor. i: Fyens stiftsbog 1993 (Odense 1993), 70-81.
- 1993 HOLTE, Ragnar: Monica, the Philosopher, i: *Charisteria Augustiniana I*(1993) 293-316.
- 1993 RUOKANEN, Miika: *Theology of Social Life in Augustine's De civitate Dei.* (= *Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte*, 53), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1993, 179 s.
- 1994 BRAW, Christian: Åter till Gud. Trons mönster hos Augustinus. Skellefteå: Artos bokförlag 1994. 192 s.
- 1994 BØRRESEN, Kari Elisabeth: *Patristic »Feminism«.* The case of Augustine, i: *Augustinian Studies* 25 (Philadelphia 1994), 137-152. [Genoptrykt i *From Patristics to Matristics*, ed. Ø. Norderval, Roma 2002, 33-47].
- 1994 HAYSTRUP, Helge: *Augustin-studier VI. Bibelens Treenighed. Eksegese og dogmatiske begreber.* København: C.A. Reitzel 1994, 246 s.
- 1994 HAYSTRUP, Helge: *Hvad gjorde Augustin til Vestens store kirkelærer?* i: *PB 84* (1994), 585-591 og 605-611. [Genoptrykt i *Augustin-studier VIII*].
- 1995 BØRRESEN, Kari Elisabeth: *Subordination and Equivalence. The Nature and Role of Women in Augustine and Thomas Aquinas.* [A reprint of a pionering classic.] *Kampen: Kok Pharos* 1995, XXIX+376 s. [Fransk original 1968].
- 1995 DAGEMARK, Siver: *Augustinus – munk och biskop. Idealbild gentemot självbild i Vita Augustini och Confessiones.* Göteborg: Historiska Institutionen i Göteborg / Skellefteå: Artos bokförlag 1995, 230 s.
- 1995 DAGEMARK, Siver: *Hur ville Possidius bevara minnet av Augustinus?* i: *Hårdrock, hundar och humanister* (= *Humanistdag-boken* 8), Göteborg 1995, 49-58.
- 1995 HAYSTRUP, Helge: *Augustin-studier VII. En filosofisk Vej til Treenigheden. Sjælens Opstigning til Gud.* København: C.A. Reitzel 1995, 296 s.
- 1995 HAYSTRUP, Helge: *Forløsning og forsoning hos Augustin. Foredrag på »Konvent for Kirke og theologi«,* i: *PB 85* (1995), 905-913.
- 1995 PEDERSEN, Nils Arne: *Manikæernes forståelse af det »skønne«, deres hymner og den unge Augustin,* i: *Prismer. Semesterskrift fra Tværfag* (= *Musik og æstetik i middelalderen*), Det humanistiske Fakultet, Aarhus Universitet 1995, 60-82
- 1995 RAIKAS, Kauko K.: *Agustín y la judicatura inherente al ministerio episcopal,* i: *San Agustín en Oxford* (4.). *XI Congreso Internacional de Estudios Patristicos*, ed. Jose Oroz Reta (= *Augustinus* 40, Madrid 1995), 253-265.
- 1995 RAIKAS, Kauko K.: *Die Sacrilegium-Problematik bei Augustin,* i: *La narrativa cristiana antica* (= *Studia Ephemeridis Augustinianum* 50), Roma 1995, 561-572.
- 1996 Augustin: *Om Guds Stad*, 19.-22. bog. Oversættelse med indledning og noter samt registre til hele værket, ved Bent Dalsgaard Larsen. (= *Bibel og historie* 17), Århus: Aarhus Universitetsforlag 1996, 442 s.
- 1996 ANDERSEN, Finn B.: *Augustins dåbssyn – set med lutherske briller,* i: *Ichthys, Menighedsfakultet*, Århus 1996, nr. 1.
- 1996 DAMSHOLT, Torben: [Anmeldelse af] Helge Haystrup, *Augustin-studier* bd. 8, i: *PB 86* (1996), 923-926.
- 1996 HAYSTRUP, Helge: *Augustin-studier VIII. Augustinske udviklingsstadier. Brud og sammenhæng.* København: C.A. Reitzel 1996, 240 s.
- 1996 HAYSTRUP, Helge: *Luther og Augustin. Et indlæg til Odense Domkirkes studiekreds over Martin Luther,* i: *PB 86* (1996), 453-461. [Genoptrykt i *Augustin-studier VIII*].

Barnabas' brev

- 1994 HVALVIK, Reidar: *The Struggle for Scripture and Covenant. The Purpose of the Epistle of Barnabas and Jewish-Christian Competition in the Second Century.* Disp. ved Menighedsfakultet i Oslo 1994. Forsvar 2. dec. 1994. XIII+389 s. [Bogtrykt vers.1996].
- 1995 MÜLLER, Mogens: *Kampen om Skriften og pagten,* i: *TTK* 66 (1995), 247-260.

- 1996 HVALVIK, Reidar: The Struggle for Scripture and Covenant. The Purpose of the Epistle of Barnabas and Jewish-Christian Competition in the Second Century. (= WUNT 2, 82), Tübingen: J.C.B. Mohr 1996, XIII + 415 s. [Disp. ved Menighedsfakuk. i Oslo 1994].
- 1996 SANDNES, Karl Olav: The struggle for scripture and covenant [anmeldelse], i: NTT 97 (1996), 49-51.

Basilios

- 1993 RUDBERG, Stig Y.: De kappadokiska kyrkofäderna och naturen, i: Människan och naturen. Rapport från Platonsällskapets tolfte symposium (Lund 4-7 juni 1993), redigerad av Jerker Blomqvist, Lund: Studentlitteratur 1995, 109-119.

Clemens af Alexandria

- 1995 ALBINUS, Lars: Greek Demons and the Ambivalence of Clemens Alexandrinus, i: Temenos 31 (1995), 7-17.
- 1996 HÄGG, Henny Fiskå: Knowing the Unknowable. Clement of Alexandria and the Origins of Christian Apophaticism. Universitetet i Bergen 1996, 217 s. [Avhandling, dr. art., Universitetet i Bergen 1997]

Clemens Romanus

- 1993 BAASLAND, Ernst: Der 2. Klemensbrief und frühchristliche Rhetorik. 'Die erste christliche Predigt' im Lichte der neueren Forschung, i: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, hrsg. v. H. Temporini und W. Haase, Teil II, Band 27.1, Berlin 1993, 78-157.

Cyprian

- 1996 MONTGOMERY, Hugo: Pontius' Vita S. Cypriani and the making of a Saint, i: SO 71 (1996), 195-215.

Didake

- 1994 HARTMAN, Lars: Obligatory Baptism – but Why? On Baptism in the Didache and in the Shepherd of Hermas, i: SEÅ 59 (1994), 127-143.
- 1994 HELLHOLM, David: Från judisk tvåväglära till kristen dopkatekes, i: Ad Acta. Studier til Apostlenes gerninger og urkristendommens historie. Festschrift til Edvin Larsson, red. af R. Hvalvik og H. Kvalbein, Oslo 1994, 109-139.

Dionysios af Tel-Mahre (Pseudo-)

- 1996 Pseudo-Dionysius of Tel-Mahre: Chronicle, part III (known also as the Chronicle of Zuqnin). Translated with notes and introduction by Witold Witakowski. (= Translated texts for historians 22), Liverpool: Liverpool Univ. Press 1996, XXXII+149 s.
- 1996 WITAKOWSKI, Witold: Sources of Pseudo-Dionysius of Tel-Mahre for the second part of his chronicle. i: Leimon, ed. Jan Olof Rosenqvist, (= Studia Byzantina Upsaliensia 6), Uppsala 1996, 181-210.

Euseb af Kæsarea

- 1995 Eusebios kyrkohistoria. Svensk översättning och inledning av Olof Andrén. Skellefteå: Artos 1995, 352 s. [2. uppl. 1999].

Evagrius Pontikos

- 1993 RUBENSON, Samuel: Evagrius Pontikos und die Theologie der Wüste, i: Logos. Festschrift für Louise Abramowski zum 8. Juli 1993. Ed. Hanns Christof Brennecke, Ernst Ludwig Grasmück und Christoph Marksches; Berlin: de Gruyter 1993, 384-401.

Filokalia

- 1993 Filokalia. De gamle fedrenes lære om det rene hjertes uavlattelige bønn. Utvalg og oversettelse ved Fader Johannes. Oslo: St. Olav Forlag 1993, 190 s.

Germanus

- 1993 EKENBERG, Anders: Germanus oder Pseudo-Germanus? Pseudoproblem um eine Verfasserschaft, i: *Archiv für Liturgiewissenschaft* 35-36 (1993-94), 135-139.

Gregor af Nazianz

- 1993 BERGMANN, Sigurd: Gregory of Nazianzen's Theological Interpretation of the Philosophy of Nature in the Doctrine of the Four Elements, i: *Studia Patristica* 27, ed. Elisabeth A. Livingstone, Leuven 1993, 3-8.
- 1993 BERGMANN, Sigurd: Die Welt als Ware oder Haushalt? Die Wegwahl der trinitarischen Kosmologie bei Gregor von Nazianz, i: *Evangelische Theologie* 53 (1993), 460-470. [Svensk version 1996, ny tysk udgave 1997].
- 1994 BØRTNES, Jostein: Gregor fra Nazianz - kappadokier og athener, i: *I skyggen af Akropolis. En artikkelsamling red. af Øivind Andersen og Tomas Hägg, (= Skrifter utgitt av Det norske Instituttet i Athen 5)*, Bergen 1994, 381-407.
- 1995 BERGMANN, Sigurd: Geist, der Natur befreit. Die trinitarische Kosmologie Gregors von Nazianz im Horizont einer ökologischen Theologie der Befreiung. Mainz: Matthias Grünevald-Verlag 1995, 522 s.
- 1996 BERGMANN, Sigurd: Världen som vara eller hushåll? Gregorios av Nazians' trinitariska kosmologi i ett vägval, i: *MCPL* 11 (Lund 1996), 19-28. [Tysk version 1993].

Gregor af Nyssa

- 1994 Gregor af Nyssa: En oversættelse af »Over Fadervor« og »Mod skæbnetroen« med indledning af Anna Marie Aagaard. [Oversat af Bent Noack og Jørgen L. Christiansen]. Frederiksberg: Anis 1994, 112 s.
- 1996 HALLDORF, Peter: Ett nytt seende. Gregorios av Nyssa ger vägledning i mörkret, i: *Pilgrim* 3 (1996), 34-37.

Hermas

- 1993 MOXNES, Halvor: God and his Angel in the Shepherd of Hermas, i: *Studies in Early Christianity*, ed. E. Ferguson m.fl., vol. 6, New York 1993. [Tidligere trykt i 1974].
- 1994 HARTMAN, Lars: Obligatory Baptism – but Why? On Baptism in the Didache and in the Shepherd of Hermas, i: *SEÅ* 59 (1994), 127-143.

Hieronimus

- 1996 KIEFFER, René: Jerome, i: *Hebrew Bible / Old Testament, The History of Its Interpretation*, ed. M. Sæbø, vol. i: *From Beginnings to the Middle Ages (Until 1300)*, part 1: *Antiquity*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1996.

Hippolyt

- 1994 Hippolytos: Den apostoliska traditionen. Översatt och kommenterad av Anders Ekenberg. (= Kristne klassiker), Uppsala: Katolska Bokförlaget 1994, 99 s.
- 1994 HIDAL, Sten: Apocalypse, Persecution and Exegesis: Hippolytus and Theodoret of Cyrrhus on the Book of Daniel, i: *In the Last Days*, ed. Knud Jeppesen m.fl., Århus 1994.

Ignatius

- 1995 BAGGE, Odd Magne: Ignatiusbrevas retoriska genre, i: *TTK* 66 (1995), 275-291.
- 1995 THOMASSEN, Einar: Logos apo siges proelthon [græsk] (Ignatius, Magn. 8,2), i: *Texts and Contexts. Biblical texts in their textual and situational contexts. Essays in honor of Lars Hartman*, Oslo 1995, 847-867.
- 1996 LEGARTH, Peter V.: Tempelsymbolik und Christologie bei Ignatius von Antiochien, i: *Kerygma und Dogma* 42 (1996), 37-64.

Irenæus

- 1994 JACOBSEN, Anders-Christian: Historieforståelsen hos Irenæus, i: *DTT* 57 (1994), 94-103.

1996 JACOBSEN, Anders-Christian: Skabelse og fuldendelse hos Irenæus – med et udblik til Grundtvig, i: PB 86 (1996), 429-438.

Israel Kashkar

1993 HOLMBERG, Bo: The Trinitarian Terminology of Israel of Kashkar (d. 872), i: ARAM Periodical 3:1 (1993)

Johannes Chrysostomos

1993 Johannes Chrysostomos: Om prästämbetet. Dialog och homilia. Övers. av Olof Andrén. Skellefteå: Artos 1993, 168 s.

Justin

1993 BESKOW, Per: En judisk missionsskrift? Kring frågan om Pseudo-Justinus' Cohortatio ad Graecos, i: KÅ 93 (1993), 49-62.

1993 SKARSAUNE, Oskar: The conversion of Justin Martyr, i: Studies in early Christianity ... ed. Everett Ferguson ... vol. 11: Conversion, catechumenate ... (NewYork 1993), xx.

1996 Justin: Apologier. Översättning med inledning och kommentar ved Henrik Pontoppidan Thyssen. (= Bibel og historie 18), Århus: Aarhus Universitetsforlag 1996, 160 s.

1996 SKARSAUNE, Oskar: Judaism and Hellenism in Justin Martyr, elucidated from his portrait of Socrates, i: Geschichte – Tradition – Reflexion, Festschrift für Martin Hengel, ed. H. Cancik m.fl., vol. 3, Tübingen 1996, 585-611.

Markion

1997 RÄISÄNEN, Heikki: Marcion and the Origins of Christian Anti-Judaism, i: Temenos 33 (1997), 121-136.

1997 RÄISÄNEN, Heikki: Marcion, Muhammed and the Mahatma. Exegetical perspectives on the encounter of cultures and faiths. London: SCM Press 1997, 293 s.

Maximos Bekender

1995 THUNBERG, Lars: Microcosm and Mediator. The Theological Anthropology of Maximus the Confessor. Second Edition. Chicago: Open Court 1995, XX+488 s.

Narsai

1995 GLENTHØJ, Johannes B. : Maria og de vise mænd. En syrisk vekselsang til jul, i: PB 85 (1995), 1097-1102.

Origenes

1993 Origenes: Gör såsom Abraham gjorde. Predikan 8 över Första Moseboken. Inl. och översättning av Anders Ekenberg. Stockholm: Katolska bokförlaget 1993, 27 s.

1995 RUBENSON, Samuel: Kampen om Origenes, i: Patristica Nordica 4 (= Religio 44), Lund 1995, 57-73.

1996 Kristi kyssar till själen. Översättning av inledningen och första delen av Origenes' kommentar till Höga Visan, av Samuel Rubenson, i: Pilgrim 4 (Sverige 1996), 36-45.

Palladios

1996 [Palladios:] Nunnan som spelade galen, og Makarios från Alexandria [Oversat af] Sture Linnér, i: Halifax, litterär kalender 10 (Stockholm 1996), 30-38.

Possidius

1996 DAGEMARK, Siver: Possidius idealbeskrivning av Augustinus död, i: MCPL 11 (Lund 1996), 29-46.

Romanos

1994 Romanos: Julhymn, ett nyfött barn, av evighet Gud. Tolkning och inledning av Hjalmar Gullberg. Skellefteå: Artos 1994, 48 s.

- 1997 Menneskers Eneste Ven. Romanós' kontákion om Elias. Oversat af Jakob Balling. (= Under Guds Ord 344), Skive 1997, 4 s.

Severian af Gabala

- 1993 LEHMANN, Henning J.: What Translators Veil and Reveal. Observations on two Armenian Translations of one Greek Homily, i: Armenian Texts, Tasks and Tools, ed. Henning Lehmann and J.J.S. Weitenberg, (= Acta Jutlandica 69.1, Humanities Series 68), Århus: Aarhus Universitetsforlag 1993, 75-84.
- 1995 LEHMANN, Henning J.: The noble art of abbreviating. In the light of some texts attributed to Severian of Gabala, i: Proceedings of the Danish Institute at Athens I, ed. Søren Dietz, Athens 1995, 221-227.

Theodoret

- 1994 HIDAL, Sten: Apocalypse, Persecution and Exegesis: Hippolytus and Theodoret of Cyrillus on the Book of Daniel, i: In the Last Days, ed. Knud Jeppesen m.fl., Århus 1994.

Titus af Bostra

- 1996 PEDERSEN, Nils Arne: Det onde som evigt princip eller som et produkt af menneskets frie valg. Om Titus af Bostras traktat Fire bøger mod manikæerne, i: DTT 59(1996), 241-65.

B. SÆRLIGE EMNER

1. BIBELEN SOM HELHED

Kanon

- 1994 SKARSAUNE, Oskar: Kodeks og kanon, i: Text and Theology. Studies in honour of ... Magne Sæbø ... ed. Arvid Tångberg, Oslo: Verbum 1994, xx.

2. DET GAMLE TESTAMENTE

Generelt

- 1993 MÜLLER, Mogens: The Septuagint as the Bible of the New Testament Church. Some Reflections, i: SJOT 7 (1993), 194-207.
- 1994 MÜLLER, Mogens: Kirkens første Bibel. Hebraica sive Graeca veritas? Frederiksberg: Forlaget Anis 1994, XVI + 152 s. [Engelsk version 1996].
- 1996 MÜLLER, Mogens: The first Bible of the Church – a plea for the Septuagint. (= Journal for the Study of the Old Testament, Supplement Series 206), Sheffield: Sheffield Academic Press 1996, 163 s. [Dansk original 1994].

Græsk oversættelse

- 1993 AEJMEAEUS, Anneli: On the Trail of the Septuagint Translators. Collected Essays. Kampen: Kok Pharos Publishing House 1993, VI+199 s.

Syrisk oversættelse

- 1994 RIGNELL, Gösta: The Peshitta to the Book of Job. Critically Investigated with Introduction, Translation, Commentary and Summary [posthumt udgivet af Karl-Erik Rignell]. Kristianstad: Monitorforlaget 1994.

Andre oversættelser

- 1995 BENGTSOON, Per Å.: Two Arabic Version of the Book of Ruth. Text, Edition and Language Studies. (= Studia Orientalia Lundensia 6), Lund: 1995, XXXIII + 214 s.

Fortolkningshistorie

- 1993 PAGELS, Elaine: Adam, Eva og Slangen. Moral og seksualitet. København: 1993, 269 s.
- 1994 KIEFFER, René: Mose kallelse och uppdrag [om Exodus 3 hos Filon, Gregorios av Nyssa och Hrabanus Maurus], i: Tro och Tanke 5 (1994), 55-65.
- 1995 HVALVIK, Reidar: Ordene fra Guds egen munn. Til spørsmålet om dekalogens stilling i den antikke jødedom og den tidlige kirke, i: TTK 66 (1995), 261-273.
- 1995 PEDERSEN, Kirsten: Traditional Ethiopian Exegesis of the Book of Psalms. (= Äthiopistische Forschungen 36), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 1995, VII+302 s.
- 1996 GRENHOLM, Cristina: The Old Testament. Christianity and Pluralism. (= Beiträge zur Geschichte der biblischen Exegese 33), Tübingen: J.C.B. Mohr 1996, 293 s.
- 1996 HIDAL, Sten: Exegesis of the Old Testament in the Antiochene School with its Prevalent Literal and Historical Method, i: Hebrew Bible / Old Testament. The History of Its Interpretation, vol. I.1, ed. Magne Sæbø, Göttingen 1996, 543-568.
- 1996 SKARSAUNE, Oskar: The Development of Scriptural Interpretation in the Second and Third Centuries – except Clement and Origin, i: Hebrew Bible / Old Testament, The History of its Interpretation, vol, i: From Beginnings to the Middle Ages (Until 1300), part 1: Antiquity, ed. M. Sæbø, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1996, xx.
- 1996 SÆBØ, Magne (ed.): Hebrew Bible / Old Testament. The History of Its Interpretation. Vol, i: From Beginnings to the Middle Ages (Until 1300), Part 1: Antiquity. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1996, 847 s.

3. DET NYE TESTAMENTE

Fortolkningshistorie

- 1994 GLENTHØJ, Johannes B. Johannes Glenthøj: The Cross and Paradise – the Robber and the Cherub in Dialogue, i: In the Last Days, On Jewish and Christian Apocalyptic and its Period, red. K. Jeppesen, K. Nielsen og Bent Rosendal, Århus 1994, 60-77.
- 1995 FORNBORG, Tord: God, the Fathers and the Profets. The use af Heb. 1.1 in Recent Theology of Religions, i: Texts and Contexts. Biblical texts in their textual and situational contexts. Essays in honour of Lars Hartman, Oslo 1995, 887-900.
- 1996 LEHMANN, Henning J.: The so-called »Absurd« Punctuation in John 1,3-4. Neglected Witnesses of the Old Church. i: Proceedings of the 5th Intern. Conf. on Armenian Linguistics. ed. Dora Sakayan,(=Anatolian and Caucasian Studies),New York:1996,45-52.

4. APOKRYFER

Apokryfe evangelier

- 1993 HERMANSEN, Søren: Some Thoughts on The Book of Resurrection of Jesus Christ – by Bartholemey, the Apostle, i: Apocryphon Severini, ed. Per Bilde m.fl., Århus 1993, 60-67.
- 1994 3 gjemte og glemte evangelier: Filipevangeliet, Fredsevangeliet, Thomasevangeliet. Forord og oversettelse af Filipevangeliet og Fredsevangeliet ved Even Lorch-Falch. Elverum: Det frie samfunns forl. 1994, 118 s.
- 1996 Maria Magdalenas evangelium. Fire gnostiske skrifter. Oversatt og med forord av Turid Nystøl Rian, innledning ved Turid Karlsen Seim og bibliografi ved Anders Aschim. [Maria Magdalenes evangelium, Filipsevangeliet, Frelserens Dialog og En manikeisk salme]. Oslo: Emilia 1996, 99 s.
- 1996 Det apokryfiske Johannes-evangeliet. [Oversat fra svensk av Per Prytz]. Tromsø: Prytz 1996, 91 s.

Agrafa

- 1996 Ikke-bibelske parallelttekster, i: Evangelierne synoptisk opstillet, ved Niels Hyldahl, Kbh.: Det Danske Bibelselskab 1996, 215-228.

Johannesapokryfen

- 1993 GILHUS, Ingvild Sælid: The Perception of Spiritual Reality. Apocryphon of John (NHC II,1) and the Problem of Knowledge, i: Apocryphon Severini, ed. Per Bilde m.fl., Århus 1993, 50-59.
- 1993 SKOVMAND, Marianne Aagaard: Erindringen om lysets rod. Opvækkelse og frelse i gnostisk kontekst, i: Fønix 17 (1993), nr. 4, s. 46-57.

5. LITURGI

Nadver

- 1996 KIEFFER, René (ed.): Nattvardens teologi. Stockholm: Verbum 1996, 198 s. [Heri bl.a. artikel af Ezra Gebremedhin: Fornkyrkans nattvardssyn].

Dåb og katekumenat

- 1994 HARTMAN, Lars: Obligatory Baptism – but Why? On Baptism in the Didache and in the Shepherd of Hermas, i: SEÅ 59 (1994), 127–143.
- 1994 HARTMANN, Lars: Om dåb og Den Hellige Ånd, i: Ad Acta. Studier til Apostlenes gerninger og urkristendommens historie. Festskrift til Edvin Larsson på 70-årsdagen, red. af R. Hvalvik & H. Kvalbein, Oslo: Verbum 1994, xx.
- 1996 KVALBEIN, Hans: The Baptism of Jesus as Model for Christian Baptism. Can the Idea be traced back to New Testament times? i: ST 50 (1996), 67-83.

Kirkeår og perikopeordninger

- 1995 MERRAS, Merja: The Origins of the Celebration of the Christian Feast of Epiphany. An Ideological, Cultural and Historical Study. (= University of Joensuu, Publications in the Humanities 16), Joensuu 1995, 218 s.
- 1996 MERRAS, Merja: Teofaniajuhlan alkuperä, katsaus varhaiskristillisen kirkon juhlakalenterin muodostumiseen. Joensuu: 1996, 142 s. [Engelsk version 1995]

Prædiken

- 1994 ANDRÉN, Olof: Evangeliets gryning. Kyrkofädernas skrifttolkning. Utläggningar av de gammaltestamentliga läsningarna i 1983 års evangeliebok. Svensk översättning av Olof Andrén. Uppsala: Pro Veritate 1994, 304 s.

Hymner

- 1993 GLENTHØJ, Johannes B.: Kain og Abel i syrisk klædedragt. En vekselsang fra det femte århundrede, i: Ordet, kirken og kulturen, Afhandlinger om kristendomshistorie tilegnet Jakob Balling, red. C. Bach-Nielsen m.fl., Århus 1993, 70-87.
- 1995 GLENTHØJ, Johannes B.: Maria og de vise mænd. En syrisk vekselsang til jul, i: PB 85 (1995), 1097-1102.
- 1995 GLENTHØJ, Johannes B.: En syrisk vekselsang til påskelørdag – Keruben og røveren i ordstrid ved indgangen til paradiset, i: PB 85 (1995), 317-321.

Andre liturgiske emner

- 1994 BESKOW, Per: En tidigkristen liturgisk formel, i: MCPL 9 (Lund 1994), 14-20.

6. FROMHEDSLIV

Generelt

- 1995 STAATS, Reinhart: Messalianska drag från Pseudo-Makarios till Gontjarov och Dostojevski, i: Patristica Nordica 4 (= Religio 44), Lund 1995, 125-144.

Apostle, martyrer og helgener

- 1993 RYDÉN, Lennart: Überlegungen zum literarischen Wert oder Unwert hagiographischer Texte, i: *Eranos* 91 (1993), 47 ff.
- 1994 BALLING, Jakob: Martyrdom as Apocalypse, i: *In the Last Days. On Jewish and Christian Apocalyptic and its Period*, ed. Knud Jeppesen, Århus 1994, xx.
- 1995 The Life of St. Andrew the Fool. Vol, i: Introduction, Testimonies and 'Nachleben'. Vol. II: Text, Translation and Notes. ed. L. Rydén (= *Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Byzantina Upsaliensia* 4:1-2), Uppsala 1995, 2 bind, 304 + 437 s.
- 1996 PENTZ, Peter: Simon Søjlehelgen, i: *Sfinx* 19 (1996), 71-74.
- 1996 ROSENQVIST, Jan Olof: The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154. A Critical Edition with Introduction, Translation, Commentary and Indexes by J.O. Rosenqvist. Uppsala 1996, 560 s.

Munkevæsen

- 1993 VOGT, Kari: The Desert Mothers. Female Asceticism in Egypt from the 4th to the 6th Century, i: *Women's Studies of the Christian and Islamic Traditions*, ed. K.E. Børresen, Dordrecht 1993, 193-216.

Diakoni

- 1994 NIELSEN, Helge Kjær: Han elskede os først. Om den bibelske begrundelse for diakoni. Århus: Aarhus Universitetsforlag 1994, 223 s.

7. ORGANISATION OG EMBEDE

Organisation

- 1993 BAASLAND, Ernst: Ledelsesstrukturer i den eldste kirke. i: *Reform og embete. Festskrift til Andreas Aarflot på 65-årsdagen 1. juli 1993*, Oslo 1993, 181-197.
- 1995 PEARSON, Birger A.: Enhet och mångfald i den tidiga kyrkan som ett socialt fenomen, i: *Patristica Nordica* 4 (= *Religio* 44), Lund 1995, 93-104.

Embede

- 1996 HVALVIK, Reidar: Tilsynsmenn i Det nye testamente og i den tidlige kirke. i: *Hva med bispeembetet?* red. af B. Haraldsø og B. J. Hermansen, Fredrikstad 1996, 3-14.

8. DOGMEHISTORIE OG SYMBOLIK

Dogmehistorie generelt

- 1995 HÄLLSTRÖM, Gunnar af: Teologisk frihet och kyrklig enhet under den tidiga kyrkan, i: *Patristica Nordica* 4 (= *Religio* 44), Lund 1995, 7-13.

Oversættelser af bekendelsesskrifterne

- 1993 *Den danske Folkekirkes bekendelsesskrifter*, ved Leif Grane. København: Anis 1993, 128 s. [1. oplag 1976].
- 1996 EKENBERG, Anders: Låt oss be och bekänna. Trosbekännelserna och Herrens bön. Ekumenisk översättning med kommentarer. Örebro: Libris 1996, 166 s.

Nikænum og Athanasianum

- 1996 HAYSTRUP, Helge: Bekendelse som lovsang. Den athanasianske trosbekendelse, i: *PB* 86 (1996), 1045-1051.

Skrift og tradition

- 1995 THUNBERG, Lars: Revelation in Biblical and Patristic Thought. Challenge and offer to the inter-religious dialogue, i: *ST* 49 (1995), 287-303.

Apologetik

- 1994 RIDINGS, Daniel: The Attic Moses. The Dependency Theme in Some Early Christian Writers. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis 1994, 270 s.

Trinitetslære

- 1996 SKARSAUNE, Oskar: Is Christianity Monotheistic? Patristic Perspectives on a Jewish/Christian Debate, i: *Studia Patristica* 29, ed. E.A. Livingstone, Louvain 1996, 340-363.

Gudsforståelse

- 1995 EKENBERG, Anders: »Allsmægtig« eller »Allhærskare«, i: *SEÅ* 60 (1995), 165-173.

Antropologi

- 1993 ARJAVA, Antti: Women in the Christian Empire. Ideological Change and Social Reality, i: *Studia Patristica* 24, ed. E.A. Livingstone, Leuven 1993, 6-9.
- 1993 BØRRESEN, Kari Elisabeth: Discours sur Dieu. Patristique et matristique, i: *Charisteria Augustiniana*, Iosepho Oroz Reta dicata, ed. P. Merino, J.M. Torrecilla (= Augustinus 38, Madrid 1993), 121-135.
- 1993 BØRRESEN, Kari E.: Matristics. Ancient and Medieval Church mothers, i: *Theologie zwischen Zeiten und Kontinenten. Für Elisabeth Gössmann*, hrsg. von Th. Schneider und H. Schüngel-Strautmann, Freiburg Br. 1993, 64-83.
- 1993 BØRRESEN, Kari E., and Kari VOGT (ed.): Women's Studies of the Christian and Islamic Traditions. Ancient, Medieval and Renaissance Foremothers. Dordrecht: Kluwer 1993, 365 s.
- 1993 VOGT, Kari: »Becoming Male«. A Gnostic, Early Christian and Islamic Metaphor, i: *Women's Studies of the Christian and Islamic Traditions*, ed. K.E. Børresen, Dordrecht 1993, 217-242.
- 1994 BØRRESEN, Kari E.: Italian Research on Women in Christian Antiquity, i: *Augustinianum* 34 (Rom 1994), 503-511.
- 1994 BØRRESEN, Kari E.: Kirkemødre i senantik og middelalder, i: *KÅ* 94(1994), 33-41.
- 1994 SAARINEN, Risto: Weakness of the Will in Medieval Thought from Augustine to Buridan. Leiden: Brill 1994, 207 s. [diss. ved Helsingfors Univ. 1994].
- 1995 BØRRESEN, Kari E. (ed.): The Image of God. Gender Models in Judaeo-Christian Tradition. Minneapolis: Fortress Press 1995, 291 s. [Nyt oplag af udgivelse fra 1991].
- 1995 BØRRESEN, Kari E.: Women's Studies of the Christian Tradition. New Perspectives, i: *Religion and Gender*, ed. Ursula King, Oxford – New York 1995, 245-255.
- 1996 VIDÉN, Gunhild: Kvinnosyn hos kyrkofäder – en beskrivning av ett forskningsprojekt, i: *Kirkehistorier, rapport fra et middelaldersymposium*, Kbh.: Museum Tusulanum 1996.

Ekklesiologi og pneumatologi

- 1993 Du som går ud fra den levende Gud. Bibelteologiske og teologihistoriske overvejelser over Helligånden. Red. Henning Thomsen. Frederiksberg: Anis 1993, 216 s.
- 1993 THUNBERG, Lars: Troen på Helligånden i oldkirken, i: *Du som går ud fra den levende Gud*, red. H. Thomsen, (= Økumeniske Studier 4), Frederiksberg: Anis 1993, 198-213.

Etik

- 1993 NORDERVAL, Øyvind: Holdninger til seksualitet og homoseksualitet i antikken og i oldkirken, i: *NTT* 94 (1993), 193-218.
- 1994 EKENBERG, Anders: Den tidiga kristendomen och våldet, i: *Signum* 20 (Uppsala 1994), 152-154.
- 1996 BALLING, Jakob: Strejflys på ægteskabets kirkehistorie, i: *PB* 86 (1996), 121-127. [Genoptrykt i Jakob Balling, *Historisk Kristendom*, Kbh. 2003, 115-124].

Andre dogmehistoriske emner

- 1993 DALSGAARD Larsen, Bent: Antik-hedensk og jødisk-kristen historieopfattelse, i: Bent Dalsgaard Larsen, *Brydninger*, Århus 1993, 117-131.
- 1995 KIEFFER, René: Maria och hennes son i Nya Testamentet och i Apokryferna: historia, teologi, myt och legend, i: *Tro och Tanke* 3 (1995), 25-39.
- 1996 Jomfru Maria. Fra jødepике til himmeldronning. Red. af Jacob Jervell, Gunnar Danbolt & Ann Helene Bolstad. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag 1996, 191 s.

Skismaer og dogmatiske stridigheder

- 1993 PEDERSEN, Nils Arne: Some Comments on the Relationship between Marcionism and Manichaeism, i: *Apocryphon Severini*, ed. Per Bilde m.fl., Århus 1993, 166-177.
- 1993 WITAKOWSKI, Witold: Syrian Monophysite Propaganda in the Fifth to Seventh Centuries, i: *Aspects of Late Antiquity and Early Byzantium* 4, red. L. Rydén & J.O. Rosenquist, Stockholm 1993, 57-66.

9. KRISTENDOMMEN OG SENANTIKKENS RELIGION

Generelt

- 1993 *Apocryphon Severini presented to Søren Giversen*. Ed. Per Bilde, Helge Kjær Nielsen and Jørgen Podemann Sørensen. Aarhus: Aarhus University Press 1993, 258 s.
- 1993 DALSGAARD Larsen, Bent: Kristendom og hedenskab i 4. årh. e. Kr, i: Bent Dalsgaard Larsen, *Brydninger*, Århus 1993, 181-199.
- 1993 DALSGAARD Larsen, Bent: Sjølevandringslære i mødet mellem græsk kultur og kristendommen, i: *Reinkarnation og sjølevandring*, red. af Johs. Aagaard, København 1993, 55-86. [Også trykt i: Bent Dalsgaard Larsen, *Brydninger*, Århus 1993, 133-165].
- 1995 RÄISÄNEN, Heikki: Coexistence and Conflict. Early Christian Attitude to Adherents of Traditional Cults, i: *Temenos* 31 (1995), 163-180.

Jødedommen

- 1994 FOSS, Øyvind: Antijudaisme, kirke og misjon. Oslo: Ad Notam Gyldendal 1994, 263 s.
- 1994 MÜLLER, Mogens: Jøder og jødedom som teologisk problem i oldkirken, i: *Fra dybet*. Festskrift til John Strange i anledning af 60 års fødselsdagen den 20. juli 1994, red. af Niels Peter Lemche og Mogens Müller, (= Forum for bibelsk eksegesis 5), København: Museum Tusulanums Forlag 1994, 180-192.
- 1994 TRAUTNER-KROMANN, Hanne: Jøderne under kristendommen. (= *Mamrelund* 7), Lunds Univ., Avd. för Judaistik 1994, 62 s.
- 1995 HOLMBERG, Bengt: Judisk contra kristen identitet i urkyrkan? i: *SEÅ* 60 (1995), 49-67. [Engelsk version 1998].
- 1995 MÜLLER, Mogens: Jødekristendommen og fremvæksten af kirkelig ortodoksi, i: *Patristica Nordica* 4 (= *Religio* 44), Lund 1995, 15-38.
- 1995 SKARSAUNE, Oskar: Kristen filosemitisme i antikken og den tidlige middelalder – en oversat historie, i: *Ordet og Israel* 1995, 187-198.
- 1996 SKARSAUNE, Oskar: Kristendommens jødiske rødder. Oversætter Gunnar Jensen og Knud W. Skov. København: Credo Forlag 1996 174 s.

Gnosticisme generelt

- 1993 DAHL, Nils Alstrup: The Arrogant Archon and the Lewd Sophia. Jewish Traditions in Gnostic Revolt. i: *Studies in early Christianity...*, vol. 5: *Gnosticism ...*, ed. Everett Ferguson, New York 1993, xx. [Genoptryk af artikel fra 1981].
- 1993 THOMASSEN, Einar: The Platonic and the Gnostic 'Demiurge', i: *Apocryphon Severini*, ed. Per Bilde m.fl., Århus 1993, 226-244. [Se samleværker].
- 1993 THOMASSEN, Einar: The Valentinian Notion of the Name, i: *Temenos* 29 (1993), 141-56.

- 1994 BILDE, Per: Gnosticism, Jewish Apocalypticism and Early Christianity, i: In the Last Days, ed. Knud Jeppesen m.fl., Århus 1994, xx. [Se samleværker].
- 1994 SKOVMAND, Marianne Aagaard: Sophia. The personified Jewish Wisdom Figure in Gnosticism, i: Gender–Nature–Culture. Feminist Research Network Paper 10. Odense Universtitet 1994, 5-17.
- 1995 ADAMSEN, Johannes: Gnosticisken – det 2. og 3. århundredes sande ansigt? i: Det andet og tredje århundrede, (=Themata 9) , Århus: Agora 1995, 11-23.
- 1995 THOMASSEN, Einar: L'histoire du valentinisme et le Traité tripartite, i: Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études 103 (1994-1995), 301-303.
- 1995 THOMASSEN, Einar: Notes pour la délimitation d'un corpus valentinien à Nag Hammadi, i: Les textes de Nag Hammadi et le problème de leur classification. Actes du colloque tenu à Québec du 15 au 19 septembre 1993, ed. L. Painchaud et A. Pasquier (= Bibliothèque copte de Nag Hammadi, Section »Études« 3), Québec-Louvain 1995, 243-259.
- 1996 MARJANEN, Antti: The Woman Jesus loved. Mary Magdalene in the Nag Hammadi Library and Related Documents. (= Nag Hammadi and Manichaean Studies 40), Leiden: E.J. Brill 1996, XI +261 s. [disputats, Helsinki 1995].

Enkelte gnostiske tekster

- 1995 HELLHOLM, David: The Mighty Minority of Gnostic Christians [om bl.a. Peters Apokalypse], i: ST 49 (1995), 41-66.
- 1996 PEARSON, Birger A. (ed.): Nag Hammadi Codex VII. (= Nag Hammadi and Manichaean Studies 30), Leiden: E.J. Brill 1996, VIII+479 s.
- 1996 Maria Magdalenas evangelium. Fire gnostiske skrifter. Oversatt og med forord av Turid Nystøl Rian, innledning ved Turid Karlsen Seim og bibliografi ved Anders Aschim. [Maria Magdalenes evangelium, Filipsevangeliet, Frelserens Dialog og En manikeisk salme]. Oslo: Emilia 1996, 99 s.

Andre senantikke religioner

- 1993 PEDERSEN, Nils Arne: Manikæerne i Ægypten. Deres litteratur og eksempler på deres tilpasning til andre religioner, i: RT 22 (1993), 67-80.
- 1993 PEDERSEN, Nils Arne: Some Comments on the Relationship between Marcionism and Manichaeism, i: Apocryphon Severini, ed. P. Bilde m.fl., Århus1993, 166-177.
- 1994 PEDERSEN, Nils Arne: Manikæismen – en religion på vandring, i: Chaos. Dansk-norsk tidsskrift for religionshistoriske studier 22 (København 1994), 45-71.
- 1995 HOLMBERG, Bo: Heterodøxt eller hedniskt? Islambilden i den tidiga kyrkan, i: Patristica Nordica 4 (= Religio 44), Lund 1995, 105-123.
- 1995 PEDERSEN, Nils Arne: Manikæernes forståelse af det »skønne«, deres hymner og den unge Augustin, i: Prismen. Semesterskrift fra Tværfag (= Musik og æstetik i middelalderen), Det humanistiske Fakultet, Aarhus Universitet 1995, 60-82
- 1996 MIKKELSEN, Gunner B.: Bibliographia Manichaica. A Comprehensive Bibliography of Manichaeism through 1996. (= Corpus Fontium Manichaerum, Series Subsidia 1), Turnhout: Brepols 1996, xlvi+314 s.
- 1996 PEDERSEN, Nils Arne: Studies in »The Sermon on the Great War«. Investigations of a Manichaean-Coptic Text from the Fourth Century. Århus: Aarhus Universitetsforlag 1996, 512 s. [Disputats].

10. KRISTENDOMMEN OG SENANTIKKENS KULTUR OG SAMFUND

Kultur generelt

- 1993 DALSGAARD Larsen, Bent: Den idéhistoriske udvikling i 4. årh. e. Kr, i: Bent Dalsgaard Larsen, Brydninger, Århus1993, 167-180.
- 1993 NÄSSTRÖM, Britt-Mari: «Jag tillber fortfarande Abrahams, Isak och Jakobs Gud». Kejser Julianus och religionen, i: STK 69 (1993), 77-83.

- 1993 WIFSTRAND, Albert: Fornkyrkan och den grekiska bildningen. Skellefteå: Artos 1993, 168 s. [1. oplag 1957].
- 1994 LINNÉR, Sture: Bysantinsk kulturhistoria. Stockholm: Norstedt 1994, 277 s. [græsk version 1999].
- 1994 RIDINGS, Daniel: The Attic Moses. The Dependency Theme in Some Early Christian Writers. (= Studia Graeca et Latina Gothoburgensia 59), Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis 1994, 270 s.
- 1995 LÖFSTRÖM, Inge: »Vad har Aten med Jerusalem att skaffa?« i: STK 71 (1995), 11-18.
- 1995 THYSSEN, Henrik Pontoppidan: Kulturmødet mellem jødedom, kristendom og græsk civilisation, i: Det andet og tredje århundrede, (=Themata 9) , Århus: Agora 1995, 24-41.
- 1996 PEDERSEN, Olaf: Naturerkendelse og Theologi i historisk belysning. Herning: Poul Kristensens Forlag 1996, 460 s. [Om den oldkirkelige periode s. 105-187].
- 1996 PETERSEN, Anders Klostergaard: Fra opstandelsessymbol til messiansk dessert. Om den tidlige kristen- og jødedomms favntag med fugl Fønix, i: Fønix 20 (Købnv 1996), 239-57.

Filosofi

- 1993 ANNALA, Pauli: Antiikin teologinen perintö kristillisen platonismin viisi vuosiataa [Antikkens platonisme. Fra katafatisk til apofatisk teologi]. Helsingfors 1993.
- 1993 WYLLER, Egil A.: Platonisme – henologi i antikk og middelalder. Dobbeltproglig tekstbok, I-II. I. Antikken og den latinske middelalder – II. Den gresk-bysantiske tradisjon på sen-antik bakgrunn. Oslo: Solum 1993, 495 +468 s. [1. udgave 1973].
- 1995 NORDIN, Svante: Filosofins Historia. Det västerländska förnuftets äventyr från Thales till postmodernismen. Lund: Studentlitteratur 1995, 648 s.

Sociale forhold

- 1993 NIELSEN, Inge: Det kristne syn på den romerske badeinstitution, i: RT 22 (1993), 81-86.

Kirke og stat

- 1996 HALLONSTEN, Gösta: »Non convenit sacramento divino et humano...« – synspunkter på det ömsesidiga förhållandet mellan den tidiga kyrkan och den romerska staten / det hedniska samhället, i: MCPL 11 (Lund 1996), 10-18.

Kristenforfølgelserne

- 1993 GRADEL, Ittai: De moribus persecutorum. Om baggrunden for de romerske kristenforfølgelser, i: RT 22 (1993), 21-40.

11. ÆRKÆOLOGI, KUNST OG ARKITEKTUR

Generelt om arkæologi

- 1993 BRANDT, Olof: Hur uppstod katakomberna? i: SEÅ 58 (1993), 139-147.
- 1995 BRANDT, Olof: Sul battisterio paleochristiana di S. Loranzo in Lucina. i: Archeologia Laziale 12 (Rom 1995), 145-150.
- 1996 BRANDT, Olof: Lateranbaptisteriet. Här kristnades Rom, i: Signum 22 (Uppsala 1996), 207-210.
- 1996 BRANDT, Olof: La seconda campagna di scavo nel battistero di S. Lorenzo in Lucina a Roma. Rapporto preliminare, i: Opuscula Romana 20 (Rom 1996), 271-274.

Kunst og ikonografi

- 1993 HANNESTAD, Niels: Hedenskab – kristendom. Dualismen i senantikens kunst, i: Ordet, kirken og kulturen. Afhandlinger om kristendomshistorie tilegnet Jakob Balling, Århus 1993, 17-27.
- 1993 SMEDEGAARD Andersen, Lisbeth: Ecce homo. Kristusfremstillinger i kunsten. Anis 1993, 288 s.

- 1995 NES, Solrunn: Det Uskapte Lyset. Ein ikonografisk studie av Transfigurasjonsmotivet i Austkyrkja. Oslo: Solum Forlag 1995, 172 s.
- 1996 HELLEMO, Geir: Aestheticism – A Challenge to Christianity, i: ST 50 (1996), 91-108.
- 1997 HELLEMO, Geir: Fra midt i livet til historiens rand. Kirkehistorisk blikk på Matteusevangeliets eskatologiske tale, i: NTT 98 (1997), 143-156.

Arkitektur

- 1993 KJÆRGAARD, Jørgen: Coemeterium – memoria – martyrium. Den konstantinske ambulatoriebasilika i Rom, i: Ordet, kirken og kulturen. Afhandlinger om kristendomshistorie tilegnet Jakob Balling, Århus 1993, 41-69.
- 1996 BRANDT, Olof: Lateranbaptisteriets äldsta byggnadshistoria. Utryckt diss. fra 1996.

C. KIRKE OG KRISTENDOM GENERELT I DEN PATRISTISKE PERIODE

1. GENERELLE KIRKEHISTORISKE FREMSTILLINGER (HELE PERIODEN)

- 1995 BESKOW, Per, Jan Arvid Hellström och Nils-Henrik Nilsson: Den kristna kyrkan. Från apostlarna till renässansen. Stockholm: Natur och Kultur 1995, 236 s.
- 1995 SKARSAUNE, Oskar: Fra Jerusalem til Rom og Bysants. (= Kristendommen i Europa 1), Oslo 1995, 167 s. [1. oplag 1987].

2. ENKELTE LANDE OG OMRÅDER (HELE PERIODEN)

- 1993 BALLING, Jakob: Vejen til Det kristne Imperium, i: Imperium Romanum. Realitet, ide, ideal, red. Otto Steen Due og Jakob Riisager, bind I, Århus: Sfinx 1993, 211-232.
- 1994 BORGEHAMMAR, Stephan: Christians and the Holy Places. The Myth of Jewish-Christian Origins, i: Church History 63 (1994), xx.
- 1994 STOFFREGEN PEDERSEN, Kirsten: Die äthiopische Kirche von Afrika bis nach Jerusalem. 2000 Jahre afrikanisches Christentum. (= Kleine Schriftenreihe 21), Trier: Kulturverein Aphorisma 1994, 44 s.
- 1995 PORTEFAIX, Lilian: Från Artemis Efesia till Maria Theotokos. Kontinuitet och förändring i Efesos religionshistoria. i: Svensk religionshistorisk årsskrift xx (Sthlm 1995), xx.

3. DEN EFTERAPOSTOLSKA TID (CA. 70 – CA. 140)

- 1993 HYLDAHL, Niels: Den ældste kristendoms historie. København: Museum Tusulanums Forlag 1993, X+374 sider.
- 1995 THOMASSEN, Einar: Ortodoksi og heterodoksi i det andre århundrets Roma, i: Patristica Nordica 4 (= Religio 44), Lund 1995, 39-55.

4. DEN OLDKATOLSKA TID (CA. 140 – 311)

- 1995 CHRISTIANSEN, Erik: Krisen i 200-tallet e.v.t. – hvilken krise? i: Det andet og tredje århundrede, (=Themata 9) , Århus: Agora 1995, 1-10.

5. IV. – VII. ÅRHUNDREDE

- 1995 AMADOU, Christine: Fortolkernes keisera. Allegori og tradisjon i Bysants. Oslo 1995, 120s. [Avhandling for magistergrad, Universitetet i Oslo 1995].

WHAT WAS THE 'PHILOCALIA OF ORIGEN'?'¹

Neil McLynn

The 'Philocalia of Origen' is a collection of some forty-six separate extracts from the great theologian's writings, some very long and others very short, organized into 27 chapters; there is a brief editorial introduction to each chapter, but no preface to the work as a whole to explain its purpose. The collection is first attested in 383: it therefore represents perhaps our best surviving source for understanding the reception of Origen in the Greek Christian world in the period between the work of Origen's apologist Eusebius of Caesarea at the beginning of the fourth century and the outbreak the great Origenist controversy at the end of it.

The purpose of this paper is to ask a question first put by Eric Junod thirty years ago: what kind of book is the *Philocalia*?² Why, and how, and for what sort of readers was this collection assembled? When Junod asked these questions, there seemed to be a straightforward framework within which they could be answered. It was believed that the work was compiled by Basil of Caesarea and Gregory Nazianzen, and the only real debate was whether this happened during their period of ascetic collaboration at Annisa in the late 350s, or at Caesarea later.³ But this position, although still widely held, is almost certainly mistaken. It is based solely on a single letter in which Gregory thanks a certain Theodore for sending Easter wishes, and sends him in return a copy (*puktion*, a volume in codex form) of 'the *Philocalia* of Origen,' containing 'extracts of things useful for philologoi,' students or scholars; and this will be a souvenir from Gregory, and also 'of the Holy Basil' (*Ep.* 115). Only in 1983, in the second of the invaluable Sources Chrétiennes editions of the *Philocalia* texts to appear, did Marguerite Harl point out that Gregory does not in fact say that he and Basil had collaborated in editing the work, and indeed says nothing directly about the original production of the work at all.⁴ An explanation of why Gregory should have given a copy of this work to Theodore (who is to be identified as the Bishop of Tyana),⁵ and why he should describe it in such a way (which is to be connected with the complex ecclesiastical politics of Cappadocia), must be reserved for another occasion; this piece shall confine itself to

¹ This contribution derives from a paper given at the Collegium Patristicum Lundense in March 2004. I am grateful to Samuel Rubenson and to all the participants for a most stimulating visit.

² E. Junod 'Particularités de la Philocalie,' in H. Crouzel, G. Lomiento, J. Rius-Camp (ed.) *Origeniana: Premier colloque international des études origéniennes* (Bari, 1975), 181-197, at 181: 'Qu'est-ce que la *Philocalie*?'

³ E. Junod, 'Remarques sur la composition de la Philocalie,' *RHPbR* 52 (1972), 149-156.

⁴ M. Harl (ed.) *Origène: Philocalie 1-20. Sur les Écritures* (Sources Chrétiennes 302; Paris, 1983), 19-41. Further, E. Junod, 'Basile de Cesarée et Grégoire de Nazianze sont-ils les compilateurs de la Philocalie d'Origène,' in *Mémorial Gribomont* (Rome, 1988), 349-360.

⁵ Junod's scepticism here ('Les compilateurs de la Philocalie,' 355-356) is misplaced; all Gregory's other exchanges of festal letters are with bishops.

the question of the overall character of the *Philocalia*, and shall ask why, and in what circumstances, such a collection might have been put together. If scholars have continued to accept the Cappadocians as the editors, it is largely because there has been no sustained attempt to consider an alternative provenance.⁶

There has been surprisingly little discussion (even by those committed to the thesis that Basil and Gregory had produced it themselves) of the *Philocalia* as a text, or about what its purpose might have been.⁷ Researchers have been interested in its constituent parts, especially the glimpses these give us of otherwise unknown works of Origen, rather than in how these have been fitted together. Symptomatic of this is the Sources Chrétiennes edition, which takes each section quite separately, and only edits those portions not covered elsewhere in the series; so the reader gets no sense of the connections between the chapters (and indeed within them).⁸ Nor has there been any serious discussion of the principles underlying its composition. The *Philocalia* is classified, reasonably enough, among the florilegia, the anthologies which became an important part of late antique literary production.⁹ Yet it is quite different, on the one hand, from the *Praeparatio Evangelica* of Eusebius, or Pamphilus' and Eusebius' *Apologia Origenis*, where texts are marshalled to argue a specific case, and extensive editorial apparatus is provided to guide the reader through the argument;¹⁰ it is altogether more ambitious in scale and scope than any of the other unannotated abridgements to survive from the period.¹¹ Nor again can it be compared with Basil's *Moralia* (which adherents of the Cappadocian theory of composition have treated as a companion piece), which simply then quotes the Gospels and Paul to support a series of rules.¹² There is simply no parallel in early Christian literature for the far-ranging citations in the *Philocalia*.

A survey of the contents reveals the *Philocalia* is a most ill-shaped work indeed. One long initial extract from *De Principiis* (26 pages of printed text in the most convenient modern edition)¹³ is followed by 17 excerpts from other works (three inside the first chapter, then thirteen separate chapters, all but one containing a single short piece, and all of which together cover 37 pages, at an average of two

⁶ Recent examples include J. A. McGuckin, *Saint Gregory of Nazianzus: an Intellectual Biography* (Crestwood, NY, 2001), 103-105; A. Richard, *Cosmologie et théologie chez Grégoire de Nazianze* (Paris, 2003), 11.

⁷ An exception is Junod, 'Particularités'; this paper is intended to pursue the questions first raised in this important contribution.

⁸ This applies especially to the intricate assemblage of extracts from *Contra Celsum* in *Phil.* 15 and 18: Harl, *Sur les Écritures*, 429-435, 459-464, notes the cleverness of the composition but does not present the text or analyse its function.

⁹ The best general guide is still H. Chadwick, 'Florilegium,' *RAC* 7 (ed. T. Klauser, Stuttgart, 1969), 1131-1160 (1149-1150 on the *Philocalia*).

¹⁰ The parallel is drawn by Harl, *Sur les Écritures*, 31-34. For the *Apologia Origenis*, which as a compendium drawn exclusively from the works of Origen provides an especially useful point of comparison, see now R. Amacker and E. Junod (ed.), *Pamphile et Eusèbe de Césarée: Apologie pour Origène* vol. 1 (Sources Chrétiennes 464, Paris 2002). Note the full explanation of the work's purpose at *Apol. Orig.* 1-20.

¹¹ Compare the two fifth-century Patristic anthologies, from Basil's correspondence and Gregory of Nyssa's *Vita Moysis*, in C. Schmidt and W. Schubart (ed.) *Altchristliche Texte* (Berlin, 1910), 21-54 (cited by Chadwick, 'Florilegium,' 1150): in each case a single text is simply abbreviated.

¹² McGuckin, *Saint Gregory of Nazianzus*, 104, presents the two as parallel projects.

¹³ J. A. Robinson (ed.), *The Philocalia of Origen* (Cambridge, 1893).

pages apiece). Then comes a series of six much more substantial chapters (covering 81 pages, at an average of some 16 pages), with contents that are at once more obviously coherent (they all come from the same work, *Contra Celsum*), and which also seem to be moving towards new issues less directly related to exegesis; here there are signs, on the one hand of less editorial control (Phil 15, for example, includes two unrelated topics) and on the other signs of a much more ambitious editorial interventionism (so that the two halves of the same Phil 15, although each reads as a continuous whole, in fact both interweave extracts from different parts of the *Contra Celsum*, without signalling where one extract ends and another begins). Phil 21 presents another large extract from *De Principiis* (24 pages), which is again, like Phil 1, followed by a series of chapters with related material, but this time these are fewer and considerably more substantial—seven chapters, covering 79 pages.

There is a distinct logical structure apparent here, but it is also a rather fuzzy one. The clear division between Phil 1-20 on the one hand and Phil 21-28 on the other creates two roughly equal halves, each beginning with a long section from *De Principiis*, which gives a sort of symmetry to the whole; however, this symmetry is broken by Phil 15-20, which do not depend on Phil 1 in the same way as Phil 2-14 might be said to do, or as Phil 22-27 do on Phil 21. On the other hand, this section is not intrusive. Phil 15 begins with a defence of the stylistic poverty of the scriptures, which is directly continuous from what precedes; and if the themes of the subsequent chapters seem to drift away, the argument of each is nevertheless connected somehow with the immediately previous one. It therefore seems, here at least, that the editor is simply creating his connections as he goes along. And the same thing happens between Phil 20 and 21, the other obvious break in the book. Phil 20 focuses on the role of human intelligence, denying that God has assigned powers of divination to other animals, and this leads directly on to the questions of Fate and Free Will covered in Phil 21.

The overall structure of the *Philocalia* thus remains elusive. The collection cannot be interpreted as a guide to hermeneutics, for although questions of Scriptural interpretation predominate (hardly surprisingly given Origen's own interests), Phil 24 does not mention the Bible once. But it is not a bipartite work either, with two separate sections on hermeneutics and Free Will respectively;¹⁴ nor does a tripartite scheme, separating out the central section under the rubric of Apologetics, satisfactorily explain the organization of a work which runs on seamlessly from one chapter to the next.¹⁵ Rather, what is most impressive in the *Philocalia* is the lack of any organizing principle: we seem to have an editorial mind freely associating its way across the Origenian corpus, prompted by each successive text with thoughts for the next—and travelling sometimes in circles (two passages occur twice over: one from *HomJer* in Phil 1 and 10, the other from *CCels.* 1.63, at Phil 15 and 18. But there is no attempt to harness Origen's wisdom

¹⁴ Harl, *Sur les Écritures*, 27-29, argued for a basic unity but with an important division between *Phil.* 1-20 and 21-27, citing a 13th-century manuscript as possible evidence for a two-volume format; but in *Ep.* 115 Gregory Nazianzen says clearly that he was sending Theodore a *single* volume.

¹⁵ Note the different tripartite schemes proposed by Junod, 'Particularités,' 181-197 (with the third section on beginning at *Phil* 21) and J. Gribomont, 'L'origénisme de Saint Basile,' in *Mélanges H. de Lubac* (Paris, 1963) 1:281-294, with the third section on 'free will' beginning at *Phil.* 20.

systematically to any specific purpose. Scholars have tried to impose a form, and discern a purpose, and there have been some ingenious suggestions. John McGuckin has thus recently presented it as ‘a first general manual of theology for use by the clergy, an attempt to standardize doctrinal reflections across a wider range of clerical teachers than those few intellectuals who had hitherto achieved eminence in the schools’:¹⁶ but it is difficult to derive any such standard from the sum of texts contained in the volume, which are neither presented as a *De Doctrina Christiana*, nor directed towards the theological issues which animated fourth-century ecclesiastical controversy. Philip Rousseau (also accepting the view that it was produced by Basil and Gregory at Annesi) has similarly imagined it as ‘a vade mecum of useful texts, to offer in response to different inquiries,’ which was ‘devoted to making available the central texts of a tradition, in a form that could be consulted quickly, prior to or even during some dialogue or confrontation.’¹⁷ But the format of the volume does not, in fact, make for easy consultation, and the texts included would be of very limited use in any conceivable controversy—they are either too long or too short, and many chapters consist simply of admonitions which would have no effect on those not already predisposed to accept their authority.

This pertains also to a recurrent issue in discussions of the *Philocalia*, the question whether it was intended less as an apologia for Christianity in general than to make Origen’s own teachings palatable to a fourth-century audience that already suspected him of heterodoxy.¹⁸ The issue here revolves around two points—first, the prominence of the two long extracts from *De Principiis*, Origen’s most controversial work, and secondly, the differences between the Greek text of this work presented in the *Philocalia* and the Latin of Rufinus’ translation, which differs at certain key points. The scope of the present paper does not permit detailed pursuit of this absorbing puzzle;¹⁹ it is worth noting, however, that scholars have tended to interpret apparent omissions from the *Philocalia* as intelligently apologetic ‘prudence’ while readily assuming that material either abbreviated or (apparently) added by Rufinus reflects his incomprehension or loquacity, or else faulty transmission.²⁰ Yet although the passages missing from the *Philocalia* contain certain potentially explosive statements, these are no more explosive than what remains. At *De Princ.* 4.3.9, the editors of the *Philocalia* appear to have cut twelve lines of the original, but it would be the very next passage, the beginning of 4.3.10

¹⁶ McGuckin, *Saint Gregory of Nazianzus*, 103.

¹⁷ P. Rousseau, *Basil of Caesarea* (Berkeley and Los Angeles, 1994), 84.

¹⁸ Thus McGuckin, *Saint Gregory of Nazianzus*, 103: the work was intended to ‘reclaim Origen for the Nicene cause’; the emphasis on biblical interpretation was tactically ‘circumspect.’

¹⁹ See J. M. Rist, ‘The Greek and Latin Texts of the Discussion on Free Will in *De Principiis*, Book III,’ and H. Crouzel, ‘Comparaisons précises entre les fragments de *Peri Archôn* selon la *Philocalie* et la traduction de Rufin,’ in H. Crouzel, G. Lomiento, J. Rius-Camp (ed.) *Origeniana: Premier colloque international des études origèniennes* (Bari, 1975), 97-111, 113-121.

²⁰ This tendency persists in H. Crouzel and M. Simonetti’s excellent commentary on *De Princ.* 3-4, *Origène: Traité des principes* vol. 4 (Sources Chrétiennes 269, Paris, 1980): note especially the various discrepancies between Rufinus and the *Philocalia* at 4.3.9-11 where omissions in the latter are consistently explained by deliberate prudence (212nn47-48, 214n54, 216n59); those in Rufinus by a missing page in his source (208n36) or distraction (214n52).

—a passage that is intact in *Philocalia*—which Jerome would single out as heretical.²¹ And in fact of the four passages which Jerome cited from the beginning of *De Principiis* 3 ‘which should be damned by the church,’ three are preserved in *Philocalia* 21.²² The question of the editors’ working principles therefore deserves to be re-opened, and the points of divergence between Rufinus and the *Philocalia* re-examined, with due attention to practical considerations. For example, in both Phil 1 and Phil 21 the omissions tend to cluster towards the end of these very long extracts, where the editor of an anthology might well be looking for opportunities to cut any superfluous material.

We thus return to our original question. If the work is not designed as an apology, or as a text-book for pastors or debaters, what then was its purpose? And two converging lines of inquiry might here be pursued. The first relates to the *kephalaia*, the short headings that introduce each piece, a version of which is reproduced separately at the beginning of the work. These tend to be brief and pointed: the rubric to the very long chapter 1, which for want of a preface serves as the introduction to the whole, says simply: ‘*Of the divine inspiration of the Divine Scripture, and how it is to be read and understood; and what is the reason for the obscurity in it, and for what is impossible in some cases when it is taken literally, or what is unreasonable. From Volume IV of “On Principles” and various other works of Origen.*’ This is an unusual way of presenting the introduction to an apology—or to a reference work. There is a clear contrast with Eusebius’ *Praeparatio Evangelica* not only in the lack of editorial comment but also in the detail and accuracy of the information provided about the provenance of most extracts.²³ The capitula of ancient texts are seriously under-studied, and in some cases can be assigned to tidy-minded medieval copyists.²⁴ However, there is good reason to believe that these *kephalaia* (which remain stable in the tradition, even the brief editorial remarks linking different extracts within each chapter, although these are in fact rather piecemeal and inconsistent)²⁵ can be traced back to the original copy that was handed over by Gregory to Theodore. Moreover, all existing manuscripts seem to descend from this single original, which was transmitted with a copy of Gregory’s letter to Theodore—after the 6th-century condemnation of Origen it was probably only the names of Basil and Gregory contained there that saved the volume from

²¹ Convenient parallel texts are provided in H. Crouzel and M. Simonetti (ed.) *Origène: Traité des principes* (Sources Chrétiennes 268, Paris, 1980) 3: 376-381.

²² Jerome *Ep.* 124.8; cf. *Phil.* 21.21-22.

²³ Most spectacularly *Phil.* 4, identifying the extract as ‘from the 4th volume of the ‘On According to John, three leaves after the beginning.’ Only four extracts lack such labels: a short piece included in *Phil.* 1.28, the ‘letter to Gregory’ in *Phil.* 13 (which presumably comes from Origen’s collected correspondence, a piece inserted among the quotations from *Contra Celsum* in *Phil.* 15.19, and the first extract on the hardening of Pharaoh’s heart at 27.1-8. There are also difficulties concerning the heading to *Phil.* 9. See Junod, ‘Particularités,’ 186-189.

²⁴ For a useful survey (focusing on the Latin West), see P. Petitmengin, ‘Capitula païens et chrétiens’, J.-C. Fredouille (ed.), *Titres et articulations du texte dans les œuvres antiques: Actes du Colloque International de Chantilly 13-15 décembre 1994* (Paris (1997), 491-507. Note also the controversy over the authenticity of the *kephalaia* to Eusebius’ *Vita Constantini*: F. Winkelmann (ed.), *Über das Leben des Kaisers Konstantins*, GCS Eusebius 1/1, (Berlin, 1975, rev. 1992), xli-xlix.

²⁵ Cf. n. 23 above, on the four ‘missing’ labels. The heading to *Phil.* 9, although problematic, is also uniform in the existing mss. See further Junod, ‘Particularités,’ 186-189.

destruction.²⁶ As far as subsequent copyists were concerned, Gregory and Basil were the editors, so whatever *kephalaia* were already in the text were contributed by the saints themselves, making these the most precious part of the whole work. We can therefore be confident that the scribes would not alter them significantly, however much they might have wanted to. Indeed, the oldest surviving manuscripts include a preface that seems to have been written in the ninth century, which begins by saying that ‘some people say that the book, and its division into chapters and arrangement, and indeed the headings attached to each of these’ were all the work of Basil and Gregory, ‘those men wise in divinity’; although obviously reluctant to believe this, the author nevertheless feels constrained to do so. So although he detects heresy in the heading to chapter 22 (which is in fact fairly innocent—the single word *logikôn* seems to have prompted his outburst), he does not suggest obelization. Unless we assume, therefore, that this original Tyana volume had no chapter-headings, and that they were added by some conscientious scribe before the mid-sixth century (which is highly unlikely, given not only the comprehensive knowledge of Origen’s corpus that is presupposed in the references there given, but also the sheer difficulty of imagining a work like this without any such aids to the reader), we should surmise that they were already there when Gregory sent the work to Theodore.

If these chapter-headings are taken seriously as clues to the mindset of the mentality of the compilers, we might develop the suggestion made tentatively by Marguerite Harl, that the *Philocalia* might have been produced inside a library—specifically the library of Caesarea.²⁷ The work as a whole seems to reflect a library-bound mentality. The sequence of chapters and the loose associations between them suggest that the editor is browsing along familiar shelves. The *kephalaia* do not so much introduce the purpose of the extracts as anchor these in the library, directing the reader (as it were) back to the shelf where each source is located. And this in turn might explain the apparent shapelessness of the work as a whole. Every scholar knows the danger we face when we spend too much time in our libraries, of losing sight of our readership—this might explain some of the peculiarities of the *Philocalia*. The hypothesis that the work might have emerged specifically from the library at Caesarea, moreover, has much to recommend it. Caesarea was the one place in the fourth-century world where we can be absolutely sure that it was possible to find the 22 different works of Origen that were included here. It has been objected that Eusebius of Caesarea is referred to, twice, simply as ‘the Palestinian’;²⁸ but given the jejune nature of the editorial comments throughout (Clement of Rome is similarly signalled simply as ‘the Roman’), this does not exclude a Caesarean provenance for the work.²⁹ Moreover, Caesarea is one of the few places where we know for certain that there was an available corps of trained copyists, the team that Eusebius had employed when preparing his own great

²⁶ See Harl, *Sur les Écritures*, 24-27.

²⁷ Harl, *Sur les Écritures*, 32.

²⁸ Junod, ‘Les compilateurs de la Philocalie,’ 360n20.

²⁹ Clement: *Phil.* 24. Contrast Eusebius *Praep. Evang.* 2.2.64, introducing a text from Clement (of Alexandria) as by ‘the admirable Clement’; cf. 6.10.50, introducing a text by Origen (who is never awarded any honorifics in *Phil.*) in identical terms.

compilations—and who had used the same techniques for presenting material as are apparent in the *Philocalia*.³⁰ The work might thus be seen as a product of Eusebius' schoolroom, but without the master's controlling mind to organize its shape.

A further factor is also relevant to discussion of the provenance of the *Philocalia*. Possibly our best clue to the objectives of the compilers comes from the two extracts that should not be in the collection at all—because they are not by Origen. The text cited in Phil 24 is taken from Book 7 of Eusebius' *Praeparatio Evangelica*, where it had been attributed to one 'Maximus' (Praep. Evang. 7.22). In introducing the work the *Philocalia* simply quotes Eusebius, but in a note appended to the end of the extract it then corrects him, claiming that the same material appeared verbatim in a work by Origen; in fact, however, the author seems to have been neither of these, but Methodius.³¹ Even odder is the inclusion, at the end of *Phil* 23, of an extract identified as from Book 14 of the *Periodoi* of 'Clement the Roman, a disciple of the Apostle Peter,' which is identical to a passage in Book 10 of Rufinus' surviving translation of the Clementine *Recognitiones*.³² The relationship between the lost *Periodoi* on the one hand, and on the other the *Recognitiones*, the related Clementine Homilies, and the Grundschrift which has been posited as a substrate to both surviving works, remains highly controversial;³³ what is certain, however, is that none of these works has anything whatever to do with Origen.

The Maximus/Methodius problem cannot be shrugged off (as scholars have tended to do) as a simple mistake, for the procedure involved is in fact quite complex;³⁴ nor is it likely that the pseudo-Clementine passage is a later scribal insertion, for (quite apart from the sheer amount of material involved, which cannot have originated as a marginal comment), this would not mean wilful tampering with what were thought to be the *ipsissima verba* of Gregory and Basil.³⁵

However, the hypothesis that the original compilation was done in the limited

³⁰ T. D. Barnes, 'The Emperor Constantine's Good Friday Sermon,' *Journal of Theological Studies* n.s. 27 (1976), 414-423, at 418-421.

³¹ See E. Junod (ed.), *Origène: Philocalie 21-27. Sur le Libre Arbitre* (Sources Chrétiennes 226, Paris, 1976), 66-69; Junod, 'Particularités,' 183-185.

³² B. Pouderon, 'Origène, le Pseudo-Clément et la structure des *Periodoi* Petrou,' *Apocrypha* 12 (2001), 29-51, at 31-36, has recently revived the argument that the quotation forms part of the Origen passage cited at *Phil.* 23. However, his conclusion depends on the belief that Basil and Gregory edited the collection; and he ignores the crucial fact, noted by Robinson, *Philocalia*, 1, that in the eleventh-century Venice ms, Marc. 47 (according to the revised stemma in Junod, *Sur le Libre Arbitre*, 13, the closest to the archetype), the sentence introducing the extract is written in the same small capitals used for the *kephalaia*. See further Junod, *Sur le Libre Arbitre*, 27-33.

³³ An attractive reconstruction of the *Periodoi* Petrou is offered by F. S. Jones, 'Eros and Astrology in the *Periodoi* Petrou: The Sense of the Pseudo-Clementine Novel,' *Apocrypha* 12 (2001), 53-78. For a sane survey of the fraught field of Clementine studies, see Jones, 'The Pseudo-Clementines: A Century of Research,' *The Second Century* 2 (1982), 1-34; 63-96.

³⁴ Robinson, *Philocalia*, xlvii, suggests that the Philocaliasts were aware of the Adamantius dialogue, but only had Eusebius to hand—which raises the question why they chose to include the text. Junod, 'Particularités,' 184-185 (cf. *Sur le Libre Arbitre*, 67-68), suggests unconvincingly that they (that is, on the position taken in these works, the highly cultured Gregory and Basil) were simply attracted by the rhetorical quality of the Platonizing dialogue. Both views assume that the editors of the *Philocalia* were ignorant of Methodius' work.

³⁵ Scribal insertion is suggested by Junod, 'Particularités,' 183; cf. *Sur le Libre Arbitre*, 32-33.

horizons of the library at Caesarea—and at a date after Eusebius’ *Praeparatio*, probably after his death—allows sense to be made of these two curious inclusions. For what the *Adamantine Dialogue* and the Clementine *Periodoi* have in common is that neither of these works is ever mentioned by Eusebius. We can be certain that he never read the former, while his brief dismissal of the ‘long and verbose’ works attributed to Clement which had recently entered circulation (*HE* 3.38) suggests either that he had only seen part of the Clementine corpus, or at the very least that he had not studied it carefully.³⁶ And both of these were books which would be of particular interest to librarians, and specifically librarians at Caesarea, who did study them carefully. Of the various reasons proposed for Eusebius’ ascription of the Methodius text to Maximus, the most plausible is that Eusebius’ text of Methodius (that is, the text held in the library of Caesarea) was in some way defective, causing Eusebius to make a mistake.³⁷ Scholars then being as they are now, it was only to be expected that after the publication of the *Praeparatio Evangelica* someone will have pointed out gleefully that his proof text really belonged to his bitter enemy.³⁸ Such information would not be welcome either to Eusebius himself or to any subsequent keepers of the Eusebian flame at Caesarea. When the so-called *Adamantine Dialogue*, which incorporated a slightly different version of the same material (and which seems most probably to date from the last phase of persecutions)³⁹ came to the notice of the latter it promised them a gratifyingly straightforward solution to their embarrassment. The occurrence of the same passage in a dialogue whose principal speaker was Adamantius, Origen’s nickname, made it natural to jump to the conclusion that the work was in fact the transcription of one of Origen’s famous debates, which Methodius had then pirated.

The *Philocalia* does not actually quote from the dialogue, but explicitly cites the extract of Maximus/Methodius in the *Praeparatio Evangelica*: formal priority is thus given to Eusebius. In other words, clarification of the authorship of the passage in the *Praeparatio*, indirectly vindicating Eusebius, is the editor’s main concern.⁴⁰ But if this does credit to his pietas, his philology proves sadly limited. Even a brisk reading of the *Dialogue* should have been enough to prove that the author could not be Origen, and that rather than being the source for Methodius/Maximus, the

³⁶ For Eusebius and the Clementine works, see further below, at n. 42.

³⁷ Robinson, *Philocalia*, xl-xlvi; A. J. Carriker, *The Library of Eusebius of Caesarea*, (Leiden, 2003), 228-230.

³⁸ T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius* (Cambridge, Mass., 1980), 193, plausibly suggests ‘personal animosity’ as the reason for Eusebius’ failure ever to mention Methodius.

³⁹ R. A. Pretty, *Adamantius: Dialogue on the True Faith in God* (Leuven, 1997), 9-20, argues for composition during the decade 290-300; I have not seen the new commentary by K. Tsutsui, *Die Auseinandersetzung mit den Markioniten im Adamantios-Dialog: ein Kommentar zu den Büchern I-II* (Berlin, 2004), which proposes an early fourth-century date. The forceful argument for an earlier date by T. D. Barnes, ‘Methodius, Maximus, and Valentinus,’ *Journal of Theological Studies* n.s. 30 (1979), 47-55, requires that Eusebius’ assistant copied out the wrong text in *Praep. Evang.* (54): ‘while such a mistake is possible, it seems unlikely’ (Carriker, *The Library of Eusebius*, 226).

⁴⁰ Robinson, *Philocalia*, xlvii, and Junod, ‘Particularités,’ 184-185, both cite the *Philocalia*’s claim that ‘Megethius was speaking in opposition,’ when in the passage cited Adamantius’ interlocutor was Droserius, as evidence that the editors did not have direct access to the text; however, this statement refers to the book as a whole, and Megethius is Adamantius’ first, and most conspicuous, opponent.

work must be derived from this.⁴¹ This looks like an example, then, of the tendency among some scholars to jump eagerly at speciously attractive solutions to inconvenient problems without considering all the issues.

Much the same can be said about the second extraneous passage. As mentioned previously, Eusebius' dismissive comment on the Clementine works leaves unclear his familiarity with the corpus as a whole; his description of the work as 'containing dialogues of Peter and Apion,' might suggest that he had read only the first part of the Homilies or its source, and certainly does scant justice to the pseudo-Clementine story of Peter, Simon Magus, Clement and his rediscovered family.⁴² Whatever the case, posterity would show more enthusiasm for the Clementine works than Eusebius; and although the dating of the corpus and the manner of its evolution remain fiercely debated, it does seem that the early-to-middle fourth century saw a decisive stage in its formation.⁴³ The appearance of further Clementine material will presumably have encouraged the re-opening of the question which Eusebius had attempted to declare closed: should this delightfully constructed narrative, both a wildly improbable romance in the tradition of the Greek novel and also purportedly a testimony to the first generation of the Christian mission be shelved under Patristics, as it were, or in Fiction? And the unusual emphasis in the editorial comment in the *Philocalia*—the statement that Clement says *anagkaiotaton ti* is the only such value-judgement in the whole book—perhaps indicates a particular concern to support the claims of this work, in a quiet appeal against the master's condemnation. The statement that its teaching was 'consonant with' Origen's furthermore suggests that the *Philocalia*, so far from presenting an apologia for Origen, is instinctively using him as a standard by which to measure other texts. Here again, the compiler does not demonstrate much penetration, for the standard is hardly applied very critically; the Clementine extract gives only a truism about astrology, which means little when removed from the context of the story of Clement's father.

A consistent picture thus emerges. The editor (or editors: there is no reason to insist that the *Philocalia* was created in a single, individual enterprise, rather than being the work of a team, or merely one particular recension of an evolving project)⁴⁴ was an inky-fingered drudge, who knew his Origen very well, but did not know much else, and whose most significant philological initiatives are wrong-headed conjectures aimed at keeping the tradition tidy. For further exploration of

⁴¹ Pretty, *Dialogue*, 11-16.

⁴² Eusebius *Hist. Eccl.* 3.38. Apion is prominent in the Clementine *Homilies* (esp. *Hom.* 4-6), but has only a small cameo in the *Recognitions* (*Rec.* 10.52-64). Jones, 'Eros and Astrology,' 66, holds that Apion belongs to a 'batch of novelistic elements added to the Basic Writings by the Homilist' (and therefore an accretion to the original *Periodoi*); B. Pouderon, 'Flavius Clemens et le proto-Clément juif du roman pseudo-clémentin,' *Apocrypha* 7 (1996), 63-79, assigns him to the Jewish novel that he hypothesizes as the ultimate source. Eusebius elsewhere shows an interest in the activities of the historical Apion: *Hist. Eccl.* 2.5.4, 3.9.4.

⁴³ On the fourth-century evolution of the corpus, see Jones, 'The Pseudo-Clementines,' 69-78. D. Côté, *Le thème de l'opposition entre Pierre et Simon dans les pseudo-Clémentines* (Paris, 2001), sums up recent debates at 7-19, and concludes by accepting the likelihood of a fourth-century context (273-274).

⁴⁴ The different editorial techniques applied to different works – the intricate cutting and pasting of the *Contra Celsum* extracts in *Phil.* 15 and 18, and the pruning of the *De Principiis* extracts in *Phil.* 1 and 21 – might suggest that different editors were at work in these sections at least.

the editorial mentality, moreover, we might conduct a systematically critical study of each chapter, asking about how effectively the material is chosen in each case—for throughout the *Philocalia* the two main sins of academic source-quotation both seem in evidence, with extracts either longer than they need to be (because the compiler cannot bear to stop) or shorter than they ought to be, so that for those unfamiliar with the context the contents become elliptical and obscure.⁴⁵

With these considerations in mind, we can return to the question of the volume's purpose. And the features just described suggest that in the *Philocalia* we might have a venture all too familiar in the world of modern academic publishing: that is, a good book proposal that did not translate into a quite such a good book. It would be entirely comprehensible for someone connected with the library at Caesarea to initiate the very useful project of producing a one-volume digest of the great Origen's teachings for the benefit of those without access to the whole corpus (and a spectrum of possibilities can be imagined, ranging from a specific commission from overseas, through a commercial venture originating in Caesarea itself, to an initially non-commercial act of dutiful evangelism by a disciple); but the work of compiling the *Philocalia* was then entrusted to scholars who knew their Origen much better than they knew the needs of any conceivable market, and who therefore drifted along through those questions and texts that seemed most important to themselves, without feeling the need to explain why these were so important. The *Philocalia*, that is, is to be interpreted as a version of Origen designed for export, an attempt to put important aspects of his thought into a single volume; but where this has been done without a firm editorial hand to explain to the reader how that thought might be applied.

And here is where Gregory Nazianzen might enter the story. For in the mid-340s, several years after Eusebius' death in 339, the teenaged Gregory spent a term or so with the grammarian Thespesius at Palestinian Caesarea, at the beginning of what was going to be a long period of education away from home. And the sort of anthology that has been presented here, whatever the immediate purpose behind its original compilation might have been, would have been the sort of work that booksellers might want to push at earnestly pious young men of scholarly disposition and limited luggage space. And indeed, though this is probably a complete coincidence, it contains material that relates directly to the sort of questions which we know made themselves felt precisely in a student milieu. Consider Augustine at Carthage: the two principal questions which dominate the *Philocalia*—biblical hermeneutics and the problem of free will—correspond exactly to what Augustine says posed him the most problems as a student.⁴⁶

Thus the book might have travelled with Gregory via Alexandria, to Athens,

⁴⁵ Thus (to cite merely a few cases) the extra pieces at *Phil.* 1.28-30, add nothing to the long *De Princip.* extract at 1.1-27; *Phil.* 6 brings the reader abruptly *in medias res*, introducing in the second sentence 'the third category' of peacemaker; in *Phil.* 7 the relevance of the second extract to the first is left obscure; *Phil.* 20.1 seems entirely redundant.

⁴⁶ Aug. *Conf.* 3.7.12. For more detailed comparison between the educational experiences of Augustine and Gregory, see N. B. McLynn, 'Disciplines of Discipleship in Late Antique Education: Augustine and Gregory Nazianzen,' in M. Vessey and K. Pollmann (ed.), *Augustine and the Disciplines* (forthcoming, Oxford, 2005).

where several years later the precociously solemn Basil arrived. In his oration commemorating Basil Gregory famously describes how the two young men became ‘all in all’ to one another—they were one soul in two bodies, rooming together, dining together and spending their days together (*Or.* 43.19).⁴⁷ Their sole pursuit, says Gregory, was the cultivation of ‘excellence,’ that is, the traditional philosophical project of preparing themselves for escape from the world (*Or.* 43.20). Important here is Gregory’s silence concerning religious teachers or guides. Although he mentions church attendance later (*Or.* 43.21), he makes it clear that the church of Athens was not the principal focus for their activity: the only compasses available to himself and Basil were ‘the commandment’ (that is, the prescriptions of scripture) and the standard that each set for the other, as measuring-rod and rule. Gregory describes an experiment in Christian life that is essentially home-made.

And this, it might be suggested, is a context where a book like the *Philocalia* would become relevant. Although Gregory gives no details of what he and Basil in their shared lodgings, we can assume that (like Augustine in Carthage)⁴⁸ they tried applying the skills they were honing in the rhetor’s classroom to the Bible; and as the experience of Augustine demonstrates, the Bible is a difficult text for the unaided reader to master. And here the *Philocalia* might have come into its own. For the passages in the collection would have given particular food for thought for pious young men who were constructing their own way of being Christian. One of the striking features of the *Philocalia* is that the crucial dynamic throughout is between the individual Christian and the Bible; the Origen presented in its pages is not the ‘Man of the Church’ who has been reconstructed by one branch of modern Origenist scholarship, but an elusive guru whose fragmentary pronouncements hint alluringly at the potential for a comprehensive understanding of the mysteries of Scripture. Authority does not flow from the church, for the extracts have been edited in such a way as to eliminate the ecclesiastical context almost entirely. The decision to cite only the last two books of *De Principiis*, for example, removes the formal ecclesiology that is presented at the beginning of Book 1; the extracts from the homilies have been pruned of all reference to a preacher and congregation. There is in fact only one passing reference to a bishop in the whole work, and three or four to the church, all in a very general sense.⁴⁹

The *Philocalia* can thus be imagined in the hands of two eager young men looking for their own way of dealing with scripture. All the admonitions, for example, to ‘beware of passing over a single letter without examination and inquiry’ (*Phil* 10.2), and the hints that sufficiently rigorous attention to punctuation will save them from ‘detestable interpretations’ (14.2) and that sudden changes in

⁴⁷ There is a fine evocation of Gregory’s experience at Athens in McGuckin, *Saint Gregory of Naïzanzus*, 47-83; however, the claims that in the rhetor Prohairesius he found a Christian Origenist role model prominent in the local church (60-62, 77), and that he received baptism there (65-75), lack foundation.

⁴⁸ Aug. *Conf.* 3.5.9.

⁴⁹ *Phil.* 18.19 quotes Paul against Celsus on the need for wise men as ‘those who are called bishops.’ The *ekklesiastikon kerugma* is mentioned at *Phil.* 21.1, but only as a starting-point for more ramified discussion; contrast the emphasis on the *ecclesiastica praedicatio* in the passage cited at Pamphilus *Apol. Orig.* 23. The suggestion by Harl, *Sur les Écritures*, 40-41, that the *Philocalia* might have been intended for bishops, as a handbook for their preaching, simply reflects the difficulty of identifying a likely purpose.

grammatical person and number might have deep meaning (8), were the sort of things that would have immediate relevance to students trained to be alert to philological details—this was exactly the book, it might be suggested, that would have saved Augustine from the Manichees at Carthage. Earnest students going over a text together—especially when doing so in the spirit of competitive collaboration that we can assume animated Gregory and Basil in Athens—tend to leave their marks upon it; which would explain how Gregory’s copy of the *Philocalia* could still be presented as a ‘souvenir of Basil’ nearly thirty years later.

Much naturally remains speculative; and none of the hypotheses advanced here can be pressed too forcefully. But it must be recalled that the hoary assumption that Basil and Gregory compiled the anthology is itself based upon nothing more than a tissue of speculations; the central purpose of this paper has been to show that an alternative hypothesis is indeed possible, and explains the phenomena at least as well as that which it has set out to challenge.

READING ORIGEN IN THE EGYPTIAN DESERT

Samuel Rubenson

The desert of Egypt seems to be a very unlikely place to sit and read Origen. What connection could there be between the highly educated philosopher of the cultural centre of the Roman world and the simple-minded Coptic monks of the sand of Egypt? What has Alexandria to do with Scetis? The images of the two worlds presented by scholars are often almost contradictory. On the one hand the Greek city with its rhetorical and philosophical traditions, its schools, lectures and libraries, on the other the scattered cells of uneducated Coptic monks shunning books and all kind of empty talk. And there is no question that this image has a firm foundation in the sources. Antony is said to have made fun of the philosophers and their studies, to have dismissed worldly learning and have been taught by God alone.⁵⁰ Pachomius, we are told, even refused to meet the philosophers who came to see him and according to one tradition he threw a book of Origen in the river.⁵¹ In the *Apophthegmata Patrum* there is no hint at any encouragement for philosophical or theological reading. The monk is an *idiotês*, his authority comes from his intercourse with God alone, as *The Life of Aphou of Pemdje* puts it, telling the story of how he was forced to leave the mountain and go to Alexandria and correct the patriarch in his palace.⁵² The city with its worldly learning, its rich civilization, its many attributes of wealth and power and its constant quarrels is the absolute opposite of the quiet, simple and humble life of the ascetic of the desert. Why bother about books, as Antony is supposed to have said according to a saying quoted by Evagrius.⁵³

The traditional image of a sharp contrast between city and desert, between Greek and Coptic and between the early Egyptian monks and the teachers of Alexandria and other cities, reflected by the sources, has, however, recently been severely questioned by numerous scholars. Papyrological studies have revealed that the documents preserved from fourth-century Egypt and relating to monks and monasteries show that monks were economically and socially closely linked to the life of the cities. They regularly interacted with the people of the world and were involved in various transactions of both secular and ecclesiastical nature. The documents show that many of them were well educated and that many of their communities were fairly wealthy. Archaeological research points in the same direction revealing clusters of cells and churches indicating access to know-how,

⁵⁰ *Life of Antony*, chapters 1, 66, 72–80.

⁵¹ *Greek Life of Pachomius*, chapter 30.

⁵² *Life of Aphou of Pemdje*. Edited by E. Revillout, “La vie du bienheureux Aphou, évêque de Pemdjé”, *Revue Égyptologique* 3 (1885), 27–33.

⁵³ Evagrius Pontikos, *Praktikos* 92. Cf. S. Rubenson, *The Letters of St. Antony*, (Minneapolis 1995), 159.

materials and money.⁵⁴ A closer look at the monastic sources themselves actually supports these conclusions. Literacy, literature, correspondence and theological reflection is actually a prominent feature of the monastic sources. The negative attitude towards learning, wealth and relations with the world is most probably better interpreted as warnings against what was conceived as too strong a reliance upon these than as evidence for an absence of books, property and communication. We have to remind ourselves that most of the literary sources reflect what later generations and outsiders wanted the memory of the first generation of monks to convey. Hagiographic texts such as the *Lives* of Antony, Pachomius or Aphou, as well as the collections of *Apophthegmata* all have their own history of composition and their own agendas.

Today most scholars have come to accept a very different image of early Egyptian monasticism than the one presented by earlier scholars such as Heussi, Dörries, Bacht, Festugière and Bouyer. The monastic communities were to a large degree literate and were actively corresponding with each other as well as with the world. Their archives included commercial transactions as well as private correspondence on spiritual issues and their libraries contained not only biblical, canonical as well as apocryphal literature, but also patristic texts and even some secular literature. Monks were taught both in the communities and privately by anchorites and the teachings of the more prominent monks were written down and preserved. Many monks knew both Coptic and Greek, and some were even trilingual, knowing Latin as well. Monks worked as translators and as copyists of manuscripts and at least some monasteries seem to have been involved in book production. Theological questions were debated and monks accused each other of heresy. Alexandria with its schools, its debates and its research was not far away. Didymus the blind, a famous Alexandrian scholar of the fourth century is said to have had a cell in the desert as a kind of retreat, and Antony himself is said to have visited Didymus.⁵⁵

But, what about Origen? Did the monks read Origen, and if they did, what did they read and for what purpose? And what did they think of him? Scholarly consensus has generally held that to the extent that Origen was known to the monks he and his teachings were rejected. Evagrius of Pontus is traditionally seen as the first who really tried to introduce Origen in the desert, and the general reaction is considered to have been strongly negative. The reception of Origen's ideas by a special group of intellectual monks gathered around Evagrius is seen as an important reason behind the developments of the first Origenist controversy resulting in the expulsion of the so-called Origenists from the Egyptian desert. Before, during and after Evagrius sojourn in Egypt anti-Origenism is thought to have been dominating and there was, except for the group around Evagrius, no real

⁵⁴ See E. Wipszycka, *Études sur le Christianisme dans l'Égypte de l'Antiquité tardive*, (Studia Ephemeridis Augustinianum 52; Rome 1996), 281–336, *idem*, "Le monachisme égyptien et les villes", *Travaux et Mémoires* 12 (1994), 1–44.

⁵⁵ Questions of language and literacy among the monks are discussed in the works of Wipszycka mentioned above and in Rubenson *The Letters*, 116–125 with references to the sources. See also Scholten, "Die Nag-Hammadi-Texte als Buchbesitz der Pachomianer", *JAC* 31 (1988).

reception of Origen in the monastic tradition of Egypt. The basis for this view is three-fold. First the admittedly very few sources who claim that Origen was rejected by the monks, such as some of the Pachomian material and certain apophthegmata; secondly the sources dealing with the Origenist controversy in the desert in 399-400; thirdly the view that Evagrius brought Origen's views with him from Cappadocia to the desert. But the reliability of the Pachomian material on this, as well as that of the sayings, has been severely questioned by several scholars. Most probably the strong anti-Origenist statements reflect a situation after the controversy in 399.⁵⁶ The problems surrounding the sources for the Origenist controversy in Egypt make it hard to draw any conclusion about prior reception of and reactions to Origen. The sources are much later and the bias of the accounts by Socrates, Sozomenos, Cassian and the author of *The Life of Aphou of Pemdje* against the patriarch Theophilus is evident. The two latter accounts are moreover dominated by entirely different questions. There is actually no evidence for any anti-Origenism in the desert before the crisis, and everything indicates that the crisis was brought in from the outside in the last years of the fourth century. As for Evagrius there is no question about his interest in and knowledge of the writings of Origen. But can we be confident that his knowledge of Origen was something that belonged to his life before settling in Egypt, and that it was actually he who created the Origenist circle in the desert? I will come back to this.

The lack of any firm evidence for anti-Origenism in Egypt prior to 399 does, however, not prove any positive interest in Origen's writings or even any knowledge about them. A strong argument against any interest in the writings of Origen in the desert is the complete lack of any Coptic translations of any of Origen's texts. If the monks had been interested in reading and sharing Origen, why was he not translated into Coptic? Supposing, as scholars have traditionally done, that the monks were by and large unable to read Greek, translations would have been necessary. But a quick look at the history of translations into Coptic reveals that the only Coptic translations we know of before the middle of the fifth century are biblical texts, canonical and apocryphal, some liturgical material, Christian as well as Manichaean, and a few texts belonging to the Nag Hammadi library not belonging to a biblical or liturgical genre. The most likely explanation seems to be that the monks interested in reading other material than the Bible and liturgy knew or learnt Greek. That Greek was widely known and used in monasteries is, moreover, well attested in the sources. For monks who did not learn Greek the Bible, including much of apocrypha, and the liturgy were apparently considered to be sufficient.

The strongest arguments for a monastic reception of Origen prior to Evagrius have come from my analysis of the letters of Antony. The manifest Origenistic influence upon the letters was actually already noticed in the sixteenth century and reiterated before my contribution by scholars like Frantz Klejna and Derwas Chitty. Although it is today generally accepted, there remains a strong reluctance to

⁵⁶ See S. Rubenson, "Origen in the Egyptian Monastic Tradition of the Fourth Century", *Origeniana Septima*, (Louvain 1999), 319–337.

regard Origen as an important author for early Egyptian monasticism. Recently Rowan Williams has, for example, argued that the Origenistic traits in the letters of Antony are due to a later Origenistic reworking of the original letters which he assumes belong to a monastic tradition opposed to Evagrius and his Origenist circle.⁵⁷ His arguments are based on a perceived incompatibility between the Antonian letters and the letters of his disciple Ammonas, which according to Williams preserve the real Antonian, non-Origenist, tradition. But this is pure speculation. There is nothing in the letters that can be taken as signs of a reworking of them and no plausible explanation for where and why someone should have completely rewritten them preserving their simple, repetitious and unsophisticated style but introducing some typically Origenistic ideas and phrases. The contrast between them and the letters of Ammonas rests, moreover, upon modern ideas of an opposition between intellect and emotion, which have little relevance for Late Antiquity.

The connection between Origen, Antony and the circle around Evagrius in the 380's and 390's does not, however, rest entirely upon the Origenistic traits in the letters. First there are several other sources that indicate an interest in Origen among some of the monks long before Evagrius came to Egypt. The most important are Epiphanius and Rufinus. Epiphanius mentions an influential ascetic teacher of the monks named Hieracas who was influenced by Origen and already in the first decades of the fourth century wrote in both Greek and Coptic. He also states that many of the most important monks in the monasteries of Lower Egypt around the 350's and 360's were disciples of Origen, and he even gives us some of the names.⁵⁸ Some of the same names reoccur in Rufinus who also tells us about how his teacher Didymus, perhaps the most important Origenist of the fourth century, was linked to these monks. The same names of prominent readers of Origen among the monks also reappear in the *Historia Monachorum in Aegypto* and in the *Historia Lausiaca*, where they are, moreover, explicitly linked to the reading of Origen's works.⁵⁹ The evidence of these texts clearly proves that there existed a monastic tradition in which Origen was read and that this tradition was strongly linked to Antony and his disciples on one hand and to the circle around Evagrius on the other. Recent research on Evagrius has, moreover, emphasized Evagrius' own dependence on the monastic traditions of Egypt. As opposed to seeing Evagrius as a disciple of Origen who after studies in Cappadocia and Constantinople came to Egypt and propagated his own reworking of Origen, scholars today put much less emphasis on Evagrius' Cappadocian background. Instead they try to understand his writings against the background of the Egyptian monastic tradition and its reception of Origen and his Alexandrian disciples.

But even if we can be fairly confident that the theological tradition emanating

⁵⁷ R. Williams, "Faith and Experience in Early Monasticism: New Perspectives on the Letters of Ammonas", *Akademische Reden und Kolloquien, Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg*, Band 20, (Erlangen Nürnberg 2002) 19-36.

⁵⁸ See J. F. Dechow, *Dogma and Mysticism in Early Christianity: Epiphanius of Cyprus and the Legacy of Origen*, (Macon 1988).

⁵⁹ See Rubenson *The Letters*, 177-182.

from the Alexandrian school and more specifically from Clement and Origen, was part of the roots of Egyptian monasticism, and that Antony and other early desert ascetics transmitted basic Origenist ideas in their teaching, we still do not know how and where they came in contact with the teachings of Origen. Even for the later period, towards the end of the century, where we find direct references to Origen and to the amount of lines by Origen read by a certain monk, we remain in the dark as to what was read and how the writings of Origen were handed down to the monks in the desert. Although a lot has been written on the influence of Origen both on the letters of Antony and especially on the writings of Evagrius, no attempt has yet been made to link their texts to any specific books by Origen. Much less has anyone tried to suggest which lines of Origen were read by the Origenists of the desert.

Beginning with Antony and his letters the passages that have the strongest links back to Origen are those on the origin and fall of the souls found in letters V and VI. Here Antony tells his disciples that all spiritual beings, be it angels, prophets, men, women or even demons, in the beginning of their formation derive from one source and that they became separated and were given names because of their deeds.⁶⁰ The similarities with what Origen writes in *De Principiis* I.5 are striking. Interestingly enough Antony in a very different setting even uses the word *psychomai*, "to cool down", "to harden" or "to dry", used by Origen to explain the essence of the fall and the formation of souls. Like Origen, Antony strongly emphasizes that fall and restoration is based on man having a free will. Another striking expression of Antony's is the constant use of the designation "Israelite" for the monks and its interpretation as "minds who contemplate God". The background is Gen 32:38. The designation is not common in monastic texts and the direct reference to Gen 32 singular. It is, however, encountered in Origen, in the homilies on Genesis as well as in the prologue to his commentary on the Song of Songs and his commentary on the Gospel of John. Antony also seems to rely on Origen for his teaching on the sources of the motions of the soul in his first letter, a passage similar to what Origen says on the same topic in *De Principiis* III.2. There are, moreover, some striking parallels between Origen and the Antonian letters in their use of biblical passages, otherwise seldom quoted. But, although it seems clear that the main ideas presented in *De Principiis* were familiar to Antony, it seems impossible to know exactly from where Antony had his knowledge of the teachings, the use of certain biblical texts and the terminology of Origen. As I have stated elsewhere I find it unlikely that Antony had access to any of Origen's works. Most probably he became well acquainted with Origen's teaching transmitted by teachers who had studied with disciples of Origen in Alexandria, and who were probably using anthologies of excerpts from Origen, anthologies where his *De principiis* is likely to have dominated.

Several teachers with a background in Alexandria, with a high regard for Origen and active around the year 300 are even known to us. The most prominent

⁶⁰ *Letters of Antony* V.40-42, VI.57-62, see Rubenson *The Letters*, 215, 220.

among them seem to have been Hieracas, Theognostos and Pierius.⁶¹ Somewhat later we find Didymus and Stephen. Unfortunately it is only from Didymus that we have any full texts. Hieracas is denounced by Epiphanius who gives a few, probably biased, examples of his teaching. From Theognostos we have four fragments preserved, one by Athanasius, one by Gregory of Nyssa – only in an unidentified text – and finally one by Photius. All the fragments deal with trinitarian issues, especially the relation between the Father and the Son and the relation of the Spirit to both. An unexpected connection between Antony and Theognostos is that, in contrast to Origen, they both speak about the Son as the *Nous* and not as the *Logos* of the Father. Pierius is mentioned by Eusebius, by Jerome, who calls him Origenes junior, and by Philip of Side, as an Alexandrian ascetic teacher, and probably head of the theological school during the last decade of the third century and the beginning of the fourth. Our sources disagree on whether he died during the persecutions in Alexandria in the 310's or fled to Rome. No fragment of Pierius is preserved, but Photius mentions a book with twelve treatises, Philip of Side mentions many important works, primarily exegetical, and Jerome quotes Pierius on 1 Cor 7:7 and also mentions Pierius' philological work on the New Testament. Pierius is, moreover, directly mentioned, as an author cherished by the Egyptian monks. Palladius, in his *Historia Lausiaca*, states that Ammonius, a leading figure in the circle of Evagrius, had read six hundred *myriads* of lines from the writings of Pierius, as well as of Origen, Didymus and Stephen.⁶² Didymus is also, as mentioned above, known as a friend of Antony and known to have had a cell in the desert. The last figure, Stephen, is only known to us from the passage in Palladius, but might be identical with a Stephen of Libya who is mentioned as a friend of Antony's, a master of discernment and well-known to the group around Evagrius.

The direct influence of Origen's views and exegetical methods on Evagrius is certainly greater than can be demonstrated in the case of Antony. In his biblical interpretation Evagrius follows Origen, although he occasionally warns against making too detailed allegorical readings, and in his cosmology he develops suggestions made in *De Principiis*. But Evagrius does not mention Origen and does not quote Origen directly. In spite of much research on the relation between Origen and Evagrius there is still no conclusion as to where Evagrius studied Origen, what texts of Origen he would have known, or from which source he received the teachings of Origen. Strangely enough, he is not explicitly included among the monks characterized by Palladius as Origenists or readers of Origen, but the connection between them and Evagrius is emphasized.

The results of this survey are unfortunately fairly meagre. There is no evidence for any anti-Origenism in the desert before the last decade of the fourth century. Elements of teaching and methodology going back to Origen are evident already in

⁶¹ For Hieracas see Epiphanius, *Panarion* 67. See Dechow *Dogma and Mysticism*, for Theognostos and Pierius see L.B. Radford, *The Teachers of Alexandria: Theognostos, Pierius and Peter. A Study in the Early History of Origenism and Anti-Origenism*, Cambridge 1908.

⁶² *Historia Lausiaca* 11.

the first part of the century in the letters of Antony, and prominent towards the end of the century in the writings of Evagrius. Origen is mentioned as an important teacher in the writings of Palladius about the monks, and in connection with the controversies in 399 it is evident that many monks were identified as "Origenists". Through the writings of Palladius, Rufinus and the *Historia Monachorum* we know the names of a number of learned monks who on the one hand are claimed to be disciples or friends of Antony, on the other to have belonged to a circle in Nitria to which Evagrius is also counted. Some of these, especially Macarius the Great and Pambo, are said to have been the teachers of Evagrius as well as of the other "Origenists". In Antony's case we can assume that his contact with Origen's texts was through oral teaching and perhaps excerpts on certain issues and biblical texts. Also in the case of Evagrius it is hard to believe that he in his cell in Nitria had complete codices with Origen's texts. But he no doubt had access to texts in his cell. His work as a copyist of manuscripts makes this clear, but also the references to his learning, the breadth of his writings. Perhaps also his telling the story about how Antony managed without books makes this very likely. Books are, moreover, mentioned in connection with several other monks. If Evagrius had texts of Origen in his cell, we would again have to assume that these were excerpts. The only explicit references to the reading of Origen are the passages where Palladius tells us about how Ammonius, as well as the two rich ladies Sylvania and Melania, who both visited the desert, had read several *myriads* of lines from among others Origen and his Alexandrian disciples. The question is: what does this expression refer to? Why lines and not books? And why this reference to lines by Origen, Didymus, Pierius and Stephen (Ammonius) or Origen Gregorius, Stephen, Pierius, Basil and others (Melania)? Does Palladius refer to some florilegia, anthologies with excerpts from the texts of these authors, perhaps divided into short paragraphs? We will perhaps never know, but there is an intriguing possibility that what is now preserved as the *Philocalia* of Gregory and Basil, is a compilation of a kind similar to those used by the desert monks. Is it even possible that the *Philocalia* was originally compiled in Alexandria by the group around Pierius; that it was used both in schools there and in other places, as well as in the cells in the desert; and that Gregory had brought the text with him first from Alexandria to Athens, and then to Cappadocia, where he had a copy made for his friend?

RECENSIONER

Khaled Anatolios, *Athanasius*. Publicerad i serien *The Early Church Fathers*, Routledge (London & New York) 2004, 293 s.

I den uppmärksammade monografin *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict* (1997), som ger en bild av den religiösa och teologiska komplexiteten i senantikens Alexandria utifrån geografiska, topografiska och socialpolitiska förutsättningar, presenterar Christopher Haas två ytterlighetsperspektiv avseende den moderna forskningens förståelse av biskop Athanasius och hans roll i 300-talets konfliktfyllda Alexandria.

Det ena perspektivet, enligt Haas företrätt framför allt av kyrkohistoriker, målar ett porträtt av Athanasius där han framställs som en osjälvisk herde för Guds folk. Denne självutgivande herde försvarar i princip utan hjälp från andra kyrkoledare den sanna kristna tron inför heretiska kyrkolärare, duperade biskopar, och förföljande kejsare (Haas, s. 178). Det andra ytterlighetsperspektivet, representerat av bland andra H. I. Bell (1924), beskriver Athanasius i termer av en maffialedare, som personligen och inofficiellt gav order om hårda bestraffningar och fängelsevistelser för sina kyrkliga motståndare. Sanningen om Athanasius, menar Haas, har visat sig ligga någonstans mittemellan dessa båda ytterlighetsperspektiv.

I ett försök att placera in Khaled Anatolios nyutkomna arbete inom dessa två ytterlighetsperspektiv är min bedömning att detta snarast ryms inom det första perspektivet – det kyrkohistoriska. En viktig skillnad mellan det kyrkohistoriska ytterlighetsperspektivet och Anatolios' beskrivning är att den senare har för avsikt att ge en bild av Athanasius' teologiska tankeutveckling. På grund av denna tydliga intention är det kyrkopolitiska spelet inte intressant för framställningen, inte heller det faktum att Athanasius så småningom utövade brutalt våld mot sina kyrkliga motståndare, som till exempel i fallet med meletianerna (Haas, s.248).

Anatolios bok har två huvuddelar: Först en lång och teologiskt utredande introduktion till dels Athanasius liv och sammanhang, dels till Athanasius' uppgörelse med olika kristologiska och kyrkliga ståndpunkter (87 s). Därefter följer en presentation av fyra teologiskt representativa skrifter av Athanasius: "Urval ur Talen mot Arianerna", "Om konciliet i Nicaea 325" (*De decretis*), "Brev till Serapion om den Helige Ande" (1: 15–34), och slutligen brev nr 40: "Till Adelfius, Biskop och Bekännare, mot Arianerna". I presentationen av de enskilda teologiska texterna i engelsk översättning ingår även kortfattade introduktioner, vilka placerar in texterna i sitt teologihistoriska sammanhang.

Poängen med boken är, som Anatolios gör klart i sin introduktion, att teckna en historiskt trovärdig bild av Athanasius teologiska vision (s. 39–86). Några viktiga huvudteman i Athanasius teologiska tänkande som lyfts fram är Dramat i det gudomliga nedstigandet (Inkarnationen), Skapelsens förnyelse genom Kristus, Treenigheten, samt Teologi och Helighet (eusebeia).

För var och en som intresserar sig för den alexandrinska teologins karaktär och egenart borde Anatolios ingående diskussioner av Athanasius teologiska reflektioner vara ett välkommet tillskott. Utdragen ur de olika skrifterna tjänar som illustration av de tolkningar som Anatolios gör. Därefter är det upp till oss läsare att avgöra om Anatolios förståelse håller. Denna fråga lämnar jag härmed öppen för framtida diskussion.

KRISTINA ALVETEG

Comunicazione e ricezione del documento cristiano in epoca tardoantica. Studia Ephemeridis Augustinianum 90, Roma 2004.

När inbjudan till konferensen i Rom i maj 2003 skickades ut gavs en del anvisningar om lämpliga forskningsområden att arbeta med, alla med utgångspunkt från kommunikationsprocessen. De bidrag som publicerades är samlade i olika grupper. Först kommer en allmän presentation av kommunikation, olika medel, tillvägagångssätt, reception m.m. Som exempel kan nämnas J.-N. Guinot, "La reception antiochienne des écrits de Cyrille d'Alexandrie d'après le témoignage de Theodoret de Cyr". Den andra gruppens bidrag behandlar konciliernas akter. Här återfinns bl.a. B. Alexanderson, "Après la Conférence de Carthage (411). Augustin et les réactions des donatistes". Nästa grupp innehåller forskning om brev. Där kan vi studera de flesta bidragen, sjutton stycken, bl.a. G. Picalugas mer allmänt hållna "Epistolografia sacra tra mondo classico e pensiero cristiano".

Medan brevgruppen innehåller flera exempel på Augustinusforskning finns bara två sådana i den homiletiska gruppen. G. Partoens som föreläste på engelska har lämnat sitt tryckta bidrag på franska "La predication et la transmission antique des sermons 151-156 de saint Augustin". S. Dagemarks "Augustine's sermons. Circulation and authenticity evidenced by examples of preaching and response" är det sista Augustinusbidraget i årsboken.

Allt som allt omfattar denna stora och gedigna bok 804 sidor, en tillgång för alla forskare som vill fördjupa sig i frågor om kommunikationsprocessen under den kristna antiken.

SIVER DAGEMARK

Henny Fiskå Hägg, *Oldkirken: kristendommen i Romerriket 30 – 395*. Fagbokforlaget, Bergen 2004, ISBN 82-450-0144-9, 108 s.

Henny Fiskå Häggs nya bok kan både till omfång och nivå liknas vid *Fra Jerusalem til Rom og Bysants* av Oskar Skarsaune (1987). Liksom sin föregångare ingår den aktuella boken i en serie små böcker för grundläggande universitetsstudier om kristendomens historia, i detta fall serien Kristendommens historie i *KRL-biblioteket*. Boken tar sin början strax efter Jesu död och slutar år 395.

Om huvudvikten i Skarsaunes bok låg på de stora linjerna – inte minst vad gäller den teologiska utvecklingen – kan man säga att den aktuella bokens fokus ligger på individer och miljöer som uttryck för utvecklingen. Vi får bekanta oss lite med bl.a.

Prisca och Aquila, Ignatios av Antiokia, Polykarpos, Justinus Martyren, Irenaeus av Lyon, martyren Perpetua, Tertullianus och Cyprianus samt Klemens av Alexandria och Origenes. Några av de miljöer som beskrivs är de första församlingarna i Jerusalem, Antiokia och Rom samt det tredje och fjärde århundradets kyrkor i Kartago och Alexandria.

En annan stor skillnad jämfört med föregångaren är att de första decennierna skildras med framför allt Apostlagärningarna som grund för framställningen. Detta är naturligtvis inte oproblematiskt, vilket författaren också kommenterar. Man skulle kunna invända att det är så pass problematiskt att en betydligt fylligare diskussion kring historiska frågor hade behövts.

Bokens förtjänst är att historien på ett mycket begränsat utrymme görs levande och väcker intresse genom de nämnda beskrivningarna med citat ur primärkällor. Det är passande för en bok som ska fungera som en introduktion till fornkyrkan för blivande lärare i KRL-ämnet (Kristendom, religion og livssyn). Den kommer säkert att fungera bra som ett första smakprov. Det man hade kunnat önska är en fylligare litteraturlista för den läsare som får aptit på mer.

PER RÖNNEGÅRD

Martin Jacobsson: *Aurelius Augustinus, De musica liber VI, A Critical Edition with a Translation and an Introduction. Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Latina Stockholmiensia, XLVII, Sthlm 2002.*

Alla vetenskaper, rätt utforskade, leder i sista hand till ökad kunskap om Gud. Detta var den nyomvände Augustinus övertygelse. Han planerade att uppvisa detta i fråga om alla de s.k. *artes liberales* och startade med att skriva en grammatik! Denna har inte bevarats, men det har däremot hans stora men ändå bara halvfärdiga verk om musiken: *De musica*. Här följde han delvis traditionella vägar, för nypythagoréer och nyplatoniker hade ordat en hel del om hur musikens rytm och harmoni återspeglar en gudagiven rytm och harmoni i hela universum. Tyvärr hann han aldrig med att skriva sex planerade libri om musikens harmoni, eftersom den prästerliga bana han tvingades in på medförde helt andra plikter. De sex färdigställda libri behandlar rytmen, och de fem första handlar mest om olika versmått. Men den intressanta sjätte boken, där de filosofiska och teologiska konklusionerna dras, är djupt präglad av författarens personliga originalitet. Han gav den senare viss spridning som separat, lätt överarbetat verk.

Någon modern textkritisk utgåva av *De musica* har hittills inte funnits, utan man har fortsatt att trycka av maurinermunkarnas i och för sig värdefulla 1600-talstext. Men nu planeras en sådan för den beundransvärda serien Corpus Christianorum, och det hedrande uppdraget att färdigställa den har gått till en svensk forskare, stockholmslatinisten Martin Jacobsson, som med rubr. doktorsavhandling redan kommit en god bit på väg med uppgiften. Från början var det tänkt att uppdraget skulle delas mellan Jacobsson och den franske forskaren Patrick Le Boeuf, som i en opublicerad doktorsavhandling 1986 (Paris) har behandlat *La tradition manuscrite de De musica de Saint Augustin*. Le Boeuf skulle svara för libri I-V och Jacobsson

enbart för VI, den uppgift han alltså här genomfört. Nu heter det att Le Boeufs medverkan hindrats p.g.a. andra uppgifter, men man kan nog våga gissningen att skälet snarare är att serieredaktionen funnit Jacobsson bättre kvalificerad för uppgiften. Le Boeuf har gjort ett viktigt förarbete genom att gå igenom och värdera handskriftsbeståndet till verket, men som Jacobsson visar brister han i förmågan att gruppera manuskripten familjevis, vilket Jacobsson gör desto mer övertygande.

Jag har i min forskning arbetat en hel del med *De musica* VI och har med respekt och glädje studerat Jacobssons utgåva av texten, som ger mig ett starkt intryck av tillförlitlighet, även om jag har satt små frågetecken här och var. Utgivaren har t.ex. som en av sina sunda huvudprinciper att gärna föredra en *lectio difficilior*, men i några fall tycker jag han i onödan har frångått den principen, så t ex när han på flera ställen skjuter in ett subjekt anima i sammanhang där han tydligen inte funnit texten syntaktiskt tillfredsställande. Själv tror jag att Augustinus här betraktat ett underförstått anima som självklart. Det hade varit OK att i notapparaten fästa uppmärksamheten vid det underförstådda subjektet men knappast att skjuta in det i själva texten.

Givetvis är det ett stort plus att ha fått hela liber VI i engelsk översättning också. De stickprov jag tagit har inte föranlett några anmärkningar. Jacobsson har gjort en betydelsefull forskningsinsats med sin doktorsavhandling, och jag ser fram emot den kompletta textkritiska utgåvan av *De musica*. (En mer utförlig recension kommer att publiceras i *Latomus*.)

RAGNAR HOLTE

**Robin Margaret Jensen. *Understanding Early Christian Art*. Routledge: London & New York 2000. 211 s, 66 ill.,
och David R. Cartlidge och J. Keith Elliott, *Art and the Christian Apocrypha*. Routledge; London & New York 2001. 277 s, 104 ill.**

Välskrivna böcker om kyrkohistorikers och patristikers frågor kring bilder i den tidiga kristna kyrkan är inte många. Därför är det ett särskilt nöje att läsa Robin Margaret Jensens bok *Understanding Early Christian Art*. Jensen, f. 52, är docent i kyrkohistoria på det anrika Andover Newton Theological School, det största protestantiska teologiska lärosätet i USA. Här har Jensen under många år undervisat om kristendomens ikonografi och arkitektur, samt aktivt deltagit i *Patristica Bostoniensis* verksamhet.

Såväl Clemens av Alexandria som Tertullianus var av den åsikten att en god kristen var bunden till budet att inte skapa sig någon avbild. Bilder och statyer ansågs därför höra till den icke-kristna omvärlden som inte förde någonting gott med sig och de enda som på 100-talet skapade religiösa bilder i den kristna traditionens anda var gnostikern Karpokrates efterföljare. Men historien uppvisar en annan utveckling. Clemens och Tertullianus till trots kom bilder av många olika slag att bli ytterst viktiga delar av och i den kristna vardagen och liturgin. Det tidiga bildmaterialet är som de samtida texterna, lite blekta, kanske fragmentariska och skadade och inte minst, för vår tids ögon, placerade på udda platser. Bildernas

förhållande till sin omgivning och som uttryck för den kristna församlingens hela innehållsförståelse går som en röd tråd genom Robin Jensens bok, eller, med andra ord, samtida texter lästa tillsammans med samtida bilder och artefakter. Jensen lyfter fram några av de allra mest intressanta och viktiga frågorna. Hon är en nykter förespråkare för tvärvetenskaplighet, dialog och jämförande perspektiv.

Jensen framhåller i sitt inledande kapitel, av totalt sex, forskning som visar att bild och text fungerar på samma tolkningsnivå i sin kontextualitet samt visar på likheterna mellan verbal och visuell reflektion kring trosinnehållet i den tidiga kristna kyrkan. Därmed gör hon upp med den traditionella konsthistoriska synen på bilden som endast ett pittoreskt dekorativt inslag eller möjligen som ett didaktiskt redskap endast för den enkla och olärda människan. Hon leder en mycket väldisponerad diskussion om tolkningsproblematiken i den tidiga kristna ikonografien. Jensen gör den kloka iakttagelsen att texter, predikningar, psalmer, bilder o.s.v. alla uppkommer ur samma grupp av troende, med denna grupps alla aspekter i fokus. Kapitel två till sex formas kring ett urval av motivgrupper som är karakteristiska för den tidiga kyrkans estetiska uttryck. Kapitel två ägnas helt åt icke-narrativa bilder och de kristnas användning och beroende av den omgivande klassiska och folkliga kulturens motivvärld. Ett viktigt sådant motiv är bilden av den unge herden som bär sitt får över axlarna tillbaka till den väntande hjorden. I bokens tredje kapitel diskuterar Jensen begreppen bildtypologier och bilden som visuell skrifttolkning. Här behandlas frågan om på vilka olika sätt berättelserna ur skrifterna tolkas såväl i text som i bilder. Kapitel fyra ägnas utvecklingen och betydelsen av porträtten av Kristus och de heliga. Bilder i kristendomens existentiella skärningspunkt – korsfästelse, frälsning och kroppens uppståndelse efter döden – behandlas i bokens avslutande två kapitel. *Understanding Early Christian Art* har ett flytande, tydligt och bra språk. Boken har redan gått i en omtryckning, 2002, och har alla förutsättningar att bli en riktig klassiker som verkligen förmår tala med såväl bildforskningens som textforskningens tunga.

Keith Elliott och David Cartlidge kom väl rustade till sitt gemensamma bokprojekt *Art and the Christian Apocrypha*. Prof. Elliott, från universitetet i Leeds, England, med en prisad nyöversättning av de nytestamentliga apokryferna och prof. Cartlidge, med sitt omfattande bildmaterial på över 2000 apokryfiska bildmotiv samlade under hans långa verksamhet vid Maryland College i Tennessee, USA. Författarna är helt eniga med Robin Jensen, att det inte nödvändigtvis är texten som influerat en bild eller bildsekvens. Snarare bör vi se ett sammanhang där de muntligt traderade konstverken, texterna och bilderna interagerar så att alla konstverken tillsammans uppvisar kyrkans uttalade trosinnehåll. Denna tanke är delvis ny i förhållande till tidigare forskning och vinner alltmer terräng.

Boken presenterar ett spännande textmaterial och i stort sett alla kristna motiv uppvisar paralleller i de nytestamentliga apokryferna. Efter ett inledande kapitel gör Elliott och Cartlidge i kapitel två till och med sex ett mindre urval av några viktiga icke-kanoniska bild- och textområden. Det första upptas av Marias liv, de andra och tredje av Jesu liv, fjärde och femte behandlar de apokryfiska Apostlagärningarna. Boken behandlar traditionen såväl i väst som i öst, särskilt med

avseende på textmaterialet och den muntliga traditionen, men tyvärr är bildmaterialet till större delen hämtat från senare tiders konstskapande. Med patristiska ögon sett är det ett stort minus, men urvalet av texter uppväger med råge den bristen. Boken är också en utmärkt introduktion till den tidiga kristna konsten som helhet och, med sin engagerande och välskrivna text, berikande att läsa.

LISA NYBERG

Perspektiver på Origenes' Contra Celsum, redigeret af René Falkenberg og Anders-Christian Jacobsen, Forlaget Anis, København 2004.

Vid Det Teologiske Fakultet i Århus har forskarseminariet Antikken och Kristendommen i samarbete med bokförlaget Anis utvecklat en skriftserie som bär just namnet Antikken och Kristendommen. Syftet med denna skriftserie är att presentera antologier, monografier och översättningar som på ett eller annat sätt anknyter till temat om kristendomen och dess grekisk-romerska kontext. Som det bakomliggande motivet till detta initiativ anges europeisk kultur och idétradition i själva verket kan begripas blott utifrån dess födelseort i just det spänningsfält som under fornkyrkan rådde mellan kristendomen och antiken.

Sedan slutet av 2002 har man inom forskarseminariet Antikken och Kristendommen ägnat sig åt ett forskningsprojekt med titeln Jøder, Kristne og Hedninger i Antikken – Kritik og Apologetik. Syftet med detta forskningsprojekt är att studera kulturellt, filosofiskt och religiöst utbyte, interaktion och konflikt i antiken, framför allt med utgångspunkt i den hedniska kritiken mot judendom och kristendom. Första resultatet av detta forskningsprojekt föreligger nu som första band i skriftserien Antikken og Kristendommen, närmare bestämt frukten av seminariedeltagarnas gemensamma studium av ett av Origenes mest betydelsefulla verk, *Contra Celsum*, det apologetiska traktat som riktades mot den hednisk-platonske filosofen Kelsos anti-kristna polemik. Boken omfattar sammanlagt åtta bidrag, som var och en på sitt sätt, och utifrån artikelförfattarnas egna intressen, tar upp olika aspekter av Origenes svar på Kelsos.

Boken inleds med två artiklar av Anders-Christian Jacobsen vars syfte är att placera in *Contra Celsum* i dess litterära och historiska sammanhang, varigenom de på ett mycket läsarvänligt sätt förser läsaren med en förståelsebakgrund inför mötet med de följande bidragen. I den första artikeln, ”Apologetik – et forsøg på en definition”, menar författaren att apologetiken, såsom ett ”overbevist forsvar for bestemte holdninger og levemåder”, framför allt har sin naturliga plats i pluralistiska samhällen medan det sällan förekommer i samhällen dominerade av ideologisk enhet. Detta konstaterande kan säkert problematiseras och ifrågasättas, inte minst mot bakgrund av en reflektion kring gränsen mellan apologetik och propaganda i totalitära stater i modern tid. Dock vill författaren i första hand ifrågasätta den vardagliga uppfattningen av apologetik som uttryck för intolerans och försvar för antikvariska uppfattningar. I själva verket, menar han, förutsätter apologetik, såsom en diskurs för försvar och förklaring, en gemensam mötesplats

där dialog, konflikt och utbyte kan äga rum. I detta sammanhang antyds den apologetiska diskursens potential för ett kreativt möte mellan moderna kristenheten och samtidens sekulära, pluralistiska strömningar. Författaren reder därefter omsorgsfullt ut apologetikbegreppet, dels genom en mer allmän fenomenologisk, dels genom en historisk definition.

Jacobsen företar därefter i den följande artikeln en redovisning av såväl Origenes och Kelsos liv och verk, med särskilt fokus på Kelsos polemiska skrift, *Alethes logos*, och Origenes svar på denna skrift, *Contra Celsum*. Här presenteras en ingående diskussion av frågor kring datering och målgrupp, samt respektive författares filosofiska och teologiska profiler. Det noteras, exempelvis, att Origenes begränsade användning i *Contra Celsum* av filosofiska begrepp och kategorier hade en omedelbar bakgrund i att han här valt att vidga sin målgrupp till de han kallar ”de enkla” (*simpliciores*). Dessa var människor som, enligt hans egen uppfattning, inte var mottagliga för en djupare förståelse av kristendomen och som därför hade begränsade möjligheter att kunna bemöta filosofisk kritik mot kristendomen. Origenes angelägenhet är att just för dessa ”enkla” kristna göra två saker på en och samma gång, dels att krossa Kelsos argument, dels att framlägga den kristna sanningen på ett sätt som kommer att förstås. Med denna notering demonstrerar artikel-författaren tydligt apologetikens dubbla roll som såväl försvarande som förklarande.

Det första bidraget efter Jacobsens två inledande artiklar är författad av Anders Klostergaard Petersen och behandlar *Contra Celsum* utifrån en diskussion om apologetiken som specifik genre. Med utgångspunkt i Tzvetan Todorovs kärnfulla tes: ”There has never been a literature without genres” grundar sig författaren på en receptionshistorisk genredimension där han visar på apologetikens plats inom specifika litterära mönster. Det fastställs att alla apologetiska verk i antiken bör sorteras under samma forensiska diskurs. Att apologetiken i de litterära, retoriska handböckerna från antiken inte anges som ett specifikt element, betyder inte att apologetiken inte kan betraktas som en subgenre under den forensiska diskursen. I ett övertygande resonemang visar författaren att apologetiken, såsom ett företrädesvis judisk-kristet fenomen, inrymmer en kontinuitet till såväl form som innehåll som förenar en mängd olika texter och ställer dem i en intertextuell relation till varandra, och att apologetiken i ljuset av detta bör betraktas som en specifik genre.

I den nästföljande artikeln av Henrik Pontoppidan Thyssen läggs Origenes förhållande till platonismen under lupp, framför allt i form av en kritisk diskussion av Hal Kochs värdering av Origenes som i första hand en platonisk tänkare. I motsats till denna uppfattning visar författaren förtjänstfullt på det tämligen meningslösa i att försöka frikoppla den hellenistiska tankevärlden från den tidiga kristendomen, och att Origenes teologi i många stycken i själva verket visar mer överensstämmelse med kristendomen än med den platonska filosofin.

I Aage Pilgards bidrag om den judiska och grekiska bakgrunden till *Contra Celsum*, demonstreras hur Origenes, i sitt svar på Kelsos ifrågasättande av kristendomens förankring i judisk och hednisk tradition, verkligen hävdar kristendomens obrutna kontinuitet inte endast med judendomen, utan även med

den hedniska filosofiska tradition som utgår från Sokrates och Platon. Kristendomen vilar på två traditionslinjer, en judisk och en grekisk, som i själva verket utgår från universums Gud och skapare. I loppet av denna diskussion problematiserar författaren uppfattningen om den begränsade bildningen hos Origenes målgrupp och menar i stället att Origenes läsare måste ha besittit åtminstone en viss lärdomsnivå och att Origenes retoriska ambition varit att för dessa bevisa kristendomens självklara grund i såväl judisk och grekisk tradition.

Kasper Bo Larsens bidrag fokuserar på Origenes uppfattning om kristendomen som den högsta visheten. Författaren placerar in denna uppfattning inom ramen för en apologetisk strategi som syftar till att hävda kristendomen som den naturliga höjdpunkten för all tidigare tradition. Det betonas dock att den vishet som kristendomen representerar är något annat än blott en uppfyllelse av vad som tidigare redan funnits i andra antika traditioner. Den kristna visheten är i själva verket något djupt annorlunda som knappast haft sin motsvarighet någon annanstans tidigare. På denna grund bygger Origenes, menar författaren, en ny identitetsgrund för de kristna, som betonar kristendomens unika position i historien. I bakgrunden föreligger en kristologisk dimension av visheten, då de kristnas relation till Kristus som *sophia/logos* följaktligen innebär en omedelbar relation till visheten.

Den apologetiska användningen av allegorisk bibeltolkning i *Contra Celsum* utgör tema för Jesper Hyldahls artikel, i vilken diskuteras den allegoriska tolkningsprincipen som apologetiskt instrument för Origenes att höja myterna och berättelserna i Bibeln till intellektuellt avancerade nivåer och därmed göra dessa relevanta för filosofiskt sinnade läsare. Slutligen följer ett bidrag av Niels Willert, som behandlar Origenes apologetiska användningen av etiken i *Contra Celsum* och där författaren demonstrerar de strategier genom vilka Origenes framhäver de kristnas etik som det främsta belägget på kristendomens legitima sanningsanspråk.

Bokens åtta bidrag drar mer eller mindre starkt åt olika håll, något som dock bör betraktas som oundvikligt i detta slag av publikation. Resultatet blir dock aldrig spretigt, utan i högre grad kompletterande, där varje bidrag tillför ytterligare aspekter och perspektiv till den egna läsningen av *Contra Celsum*. Därmed lyckas boken på ett mycket effektivt sätt förmedla komplexiteten i Origenes apologetik mot Kelsos och känslan att det förmodligen kommer att dröja mycket länge innan Origenesforskningen är att räkna som avslutad. Boken *Perspektiver på Origenes' Contra Celsum* är ett välkommet resultat av ett viktigt och värdefullt projekt, betydelsefullt för var och en som är intresserad av det som rör spänningsfältet mellan den tidiga kristenheten och det antika sammanhang i vilket den kristna kyrkan föddes. Det finns därför all anledning att med intresse och spänning se fram mot publiceringen av fler delresultat av det högst angelägna projektet *Jøder, Kristne og Hedninger i Antikken*.

JAN-ERIC STEPPA

(Recensionen tidigare tryckt i *Jøder, Kristne og Hedninger i Antikken: Kritik og Apologetik. Nyhedsbrev 2*, juli 2004. Det Teologiske Fakultet, Aarhus Universitet, Aarhus 2004.)

Andrea Sterk: *Renouncing the World Yet Leading the Church. The Monk-Bishop in Late Antiquity*, Cambridge 2004. 360 sid.

Andrea Sterk vill med sin bok om munkbiskopen i öst undersöka ursprunget och utvecklingen av ett nytt ideal för kyrkligt ledarskap samt dokumentera dess slutliga seger. Hon börjar med 300-talets Egypten och munkarnas förhållande till biskoparna och deras väg till en tjänst i kyrkan. Redan Athanasios utnämnde åtskilliga (pro-nicenska) munkar till biskopar. Pachomios och många andra med honom ställde sig dock avvisande till en sådan utveckling. Sterk uppehåller sig också vid den syriska traditionen, som ger exempel på en liknande process. Från mitten av 300-talet fanns det ett antal syriska biskopar med erfarenhet av munkens uppbrott från världen och ett anakoretiskt eller cenobitiskt liv.

I Mindre Asien med förekomsten av ett munkliv praktiserat i staden, annorlunda än den egyptiska och syriska ökentraditionen, hade munkarna större möjlighet att engagera sig i kyrkan och samhället. I Basileios monastiska syntes kommer detta tydligt fram enligt Sterk. Konkiliet i Gangra omkring 350 belyser uppkomna svårigheter (överdriven askes och olika missbruk, företeelser förknippade med Eustathios av Sebaste). Såväl Gregorios av Nazians som Johannes Chrysostomos bekräftar en spänning mellan munkar och biskopar. Dåliga munkar var en anledning till konflikt och söndring i kyrkan. De drog sig inte för att konspirera mot sin egen biskop. Men en del munkar kunde vara en stor tillgång för kyrkan. Sterk framhåller särskilt att folket ofta uppfattade munkarna som väl kvalificerade för en biskops ämbete. Det är bra att Sterk hänvisar till många källor, som i en del fall granskas ganska ingående, för att belysa ledarskapet i kyrkan. Basileios nämner i sina regler för munkarna (*Asceticon*) särskilt bröder som har utsetts att vara ledare på grund av de gåvor de utrustats med. För ett kloster var ordning och auktoritet viktiga. Ledarens många uppgifter och egenskaper undersöks också i ett annat verk (*Moralia*). Basileios idealbiskop enligt brev och homilier lever ett asketiskt liv och utövar andlig tillsyn över monastiska kommuniteter. Bibelns Moses framhålls som ett exempel att följa.

Även om Basileios inte aktivt propagerar för att tillsätta munkbiskopar kräver han monastiska dygder av en biskop för att kunna reformera kyrkans ämbete. Han kom därför att få stor betydelse för att befrämja framväxten av ett munkbiskops-ideal, vilket enligt Sterk påverkade alltfler munkar att acceptera en tjänst i kyrkan. Också i redovisningen av Gregorios av Nyssa betydelse för munkbiskops-idealets utveckling hänvisar Sterk till åtskilliga skrifter, som visar hur han förvaltade arvet från Basileios. Bland dem presenterar hans arbete om asketisk jungfrulighet (*De virginitate*) Basileios som ett ideal för dygder, medan levnadsbeskrivningen av Macrina (*Vita Macrinae*) särskilt framhåller Basileios monastiska dygder förenade med ett kontemplativt liv, en lämplig kombination för en biskop. Detta kommer också fram i Gregorios begravningstal över Basileios (*Oratio In Basilium fratrem*). Gregorios av Nazians fortsätter Basileios polemik mot dåliga biskopar och understryker ledarskapets betydelse. Hans poetiska arbeten (*Carmina*) är här en viktig källa. Dess tredje del (Epitaphia) innehåller bland annat ett begravningstal över Basileios. Den modellbiskop han beskriver har brutit med den pagana bildningen.

Gregorios kommer efterhand fram till att betrakta asketiskt och kontemplativt liv som ett ideal för en biskop, vilket allt enligt Sterk befrämjade rekryteringen av munkar till biskopsämbetet. Han pekar också på bibliska förebilder som Moses och aposteln Paulus. Sterk visar särskilt på Johannes Chrysostomos som en modell för en munkbiskop och använder material från många av Johannes asketiska skrifter för att understryka detta. Johannes betydelse-fulla arbete om prästtjänsten (*De sacerdotio*) var författat av en präst som hade djup erfarenhet av monastiskt liv. Det innehåller avsnitt av självbiografisk karaktär som visar samband och likheter med de tidigare redovisade biskoparna. För Sterk är Palladios biografi om Johannes som dokumentation av en munkbiskops liv särskilt viktig. Bilden av Johannes som munk och eremit kommer före skildringen av Johannes som präst i Antiochia och biskop i Konstantinopel. Palladios behandlar många problem som en munkbiskop måste ta ställning till. Han beskriver utförligt de dygder som var nödvändiga för att bevara munkidentiteten i ett utsatt läge under förföljelser och svårigheter. Som biskop är således Johannes i Palladios levnadsbeskrivning en modell för en munkbiskop. Viktiga källor för att studera utvecklingen av munkbiskopsidealet finns också bevarade i den romerska och kyrkliga lagstiftningen. 400-talets kyrkohistoriker Eusebios, Sokrates, Sozomenos och Theodoretos påverkade utvecklingen av idealet, allt väl redovisat av Sterk.

Vad finns då att tillägga till Sterks grundliga genomgång av utvecklingen av munkbiskopsidealet i öst? En reflektion är att det hade varit önskvärt med några korta hänvisningar till munkbiskoparna i väst. Vilka likheter och vilka skillnader finns vid en jämförelse? Det är alldeles tydligt att det fanns olika munkbiskopsideal. Själva begreppet munkbiskop kan definieras på olika sätt. En diskussion om detta hade varit på sin plats. Vad är det för en skillnad mellan en asketisk biskop, en munkbiskop, och en vanlig biskop? Definitionen av en munkbiskop hade behövt förtydligas. Även om de många referenserna till olika källor i Sterks framställning väl belyser förhållanden och kontext hade en mer problematiserad framställning kunnat inrikta sig på en tydligare inringning av problem och svårigheter i idealets framväxt. Hur klarade en munkbiskop av den dubbla lojaliteten mot kyrka och samhälle i sin särskilda funktion? Vilka munkbiskopsdygder krävdes för uppgiften? En annan intressant utgångspunkt skulle ha varit att jämföra idealtypen i levnadsbeskrivningens typologiska framställning med personliga vittnesbörd i t.ex. brev och andra självbiografiska källor.

Sammanfattningsvis kan sägas att Andrea Sterks bok erbjuder en mycket fängslande läsning. Den spänner över en lång tidsrymd. Avvägningen av stoffet har varit ett grannliga arbete. I sitt förord berättar Sterk om en lång period av forskning i Princeton med olika forskare involverade. Projektet kom att bli mer omfattande än planerat med många seminarier och föreläsningar där stoffet presenterades. Texten och struktureringen av boken ger verkligen ett gediget intryck. Genom många noter med referenser till källor och register delar Sterk med sig generöst av sin forskning.

SIVER DAGEMARK